

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ» ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΜΑΙΟΣ 2018

ΖΩΓΑΚΗ ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5

Α ΜΕΡΟΣ

1. Ιστορικό διάγραμμα της πόλης της Ναύπακτου κατά την Παλαιοχριστιανική και Μέση Βυζαντινή Περίοδο	8
2. Η Πολεοδομική οργάνωση της πόλης κατά την Παλαιοχριστιανική και Μέση Βυζαντινή Περίοδο	14
3. Τα γλυπτά της Συλλογής	21- 61
3.1 Κιονόκρανα	21
3.2 Θωράκια	29
3.3 Επιθήματα	41
3.4 Κοσμήτες	46
3.5. Επιστύλια	48
3.6 Περιθρώματα	56
3.7 Κιονίσκοι	61
4. Συμπεράσματα	63
5. Βιβλιογραφία	69

Β ΜΕΡΟΣ

1. Κατάλογος γλυπτών	87
2. Πίνακες	120

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο κύριος λόγος ενασχόλησής μου με τα γλυπτά της Αρχαιολογικής Συλλογής Ναυπάκτου έγκειται στο γεγονός ότι τα γλυπτά αποτελούν την πιο σημαντική μαρτυρία, μετά τα ιστάμενα μνημεία, για την αρχιτεκτονική, ιστορική και καλλιτεχνική εξέλιξη μιας πόλης κατά τη διάρκεια των αιώνων. Αντικατοπτρίζουν την οικονομική ευημερία μιας περιοχής, τις επαφές της (εμπορικές και καλλιτεχνικές) με άλλες πόλεις και ρεύματα και γενικώς συμβάλουν καθοριστικά στην ανασύσταση της ιστορίας ενός τόπου.

Για μία περίπου δεκαετία ασχολήθηκα συστηματικά ως συμβασιούχος αρχαιολόγος στην πόλη της Ναυπάκτου με ανασκαφές, αναστηλώσεις (κάστρο Ναυπάκτου), καταγραφές, ταξινόμηση και χρονολόγηση του αρχαιολογικού υλικού που φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου, όπου σήμερα λειτουργεί το εργαστήριο Συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος. Στη Συλλογή περιλαμβάνεται ένας σημαντικός αριθμός γλυπτών που προέρχεται από το κάστρο της πόλης, ναούς, κτήρια, καθώς και από διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της γύρω περιοχής. Στην πλειονότητά τους αποτελούνται από προϊόντα σωστικών ανασκαφών, που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη τα τελευταία 40 χρόνια. Ελάχιστα αποτελούν τυχαία ευρήματα περισυλλογής από διάφορα σημεία της πόλης ή αποτελέσματα εκσκαφικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν σε δρόμους για την εγκατάσταση δικτύων αποχέτευσης και ύδρευσης. Τα γλυπτά αυτά φυλάσσονταν έως και το 2000 στο Φετιχί Τζαμί, στο λιμάνι της Ναυπάκτου, ακατάγραφα, στοιβαγμένα και ασυντήρητα. Η μεταφορά τους στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου, η καταγραφή και η χρονολογική ταξινόμησή τους, πραγματοποιήθηκε το διάστημα 2000-2002 από τη συγγραφέα της ανά χείρας μελέτης, σε συνεργασία με τη συνάδελφο αρχαιολόγο Κωστή Ιωάννα. Κατά την περίοδο αυτή καταγράφηκε ένας τεράστιος όγκος αντικειμένων μικροτεχνίας (μέταλλα, νομίσματα, γυαλιά), κεραμικής και γλυπτικής, που βρέθηκαν σε ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Ναυπάκτου αλλά και στην ευρύτερη περιοχή.

Τα γλυπτά αποτελούν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της Συλλογής αυτής, καθώς παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ποικιλία και την ποιότητα του διακόσμου τους. Συναποτελούν με τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα, μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες για τη βυζαντινή φάση της πόλης της Ναυπάκτου, η οποία σύμφωνα με τις πηγές, είχε

πολλά λατρευτικά και αστικά κτήρια. Το χρονικό εύρος των γλυπτών που θα παρουσιάσουμε καλύπτει την περίοδο από τον 5^ο έως και τον 13^ο αιώνα. Ένα αρκετά σημαντικό τμήμα τους είναι αδημοσίευτο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ομάδα γλυπτών από την ανασκαφή οικοπέδου Δημητροπούλου. Τα γλυπτά αυτά χρονολογικά τοποθετούνται στα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια ή στους λεγόμενους «μεταβατικούς χρόνους». Αναδεικνύουν και στοιχειοθετούν τη μετάβαση από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Βυζαντίου, αλλά και μία νέα οικοδομική φάση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου που ανάγεται στον 8^ο-9^ο αιώνα. Επιπλέον η καλλιτεχνική και τεχνολογική επεξεργασία του διακόσμου τους αναδεικνύει μία σειρά στοιχείων που προσδιορίζει την ταυτότητα της γλυπτικής τη συγκεκριμένη περίοδο για την οποία (περίοδο) ελάχιστα μνημεία και γλυπτά έχουν σωθεί.

Πολύ σημαντική είναι και η ομάδα των βυζαντινών γλυπτών που προέρχεται από το κάστρο Ναυπάκτου. Τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο του κάστρου ενώ αρκετά αποκαλύφθηκαν κατά χώραν στην ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το 2008 στη θέση «Προφήτης Ηλίας», στο προτελευταίο διάζωμα του κάστρου. Η ανασκαφή αποκάλυψε σε επίπεδο θεμελίων βυζαντινό ναό το δάπεδο του οποίου κοσμούσε μαρμαροθέτημα με φυτικά, ζωόμορφα και γεωμετρικά μοτίβα.

Τα γλυπτά της ομάδας αυτής διακρίνονται για την ποιότητα του διακόσμου τους, τη θεματογραφική ποικιλία και την άρτια τεχνική επεξεργασίας τους. Χρονολογούνται τη μεσοβυζαντινή περίοδο και κυρίως τον 12 αιώνα. Τον αιώνα αυτό η Ναύπακτος γνωρίζει μεγάλη ακμή. Ξένοι περιηγητές, όπως ο άραβας γεωγράφος al-Idrisi, μνημονεύει την εμπορική δραστηριότητα της Ναυπάκτου, ενώ ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης το 1165, αναφέρει 100 ακμάζοντες Εβραίους εμπόρους, που ζούσαν στην παραλιακή ζώνη. Επίσης την περίοδο αυτή (12^{ος} -13^{ος} αιώνας) η Ναύπακτος χαρακτηρίζεται από μία ευρύτερη πνευματική ακτινοβολία, καθώς επιφανείς μητροπολίτες ποιμένουν την Μητρόπολή της, όπως ο Κωνσταντίνος Μανασσής (1175-1187), ο ιστοριογράφος και ποιητής Ανδρέας Τζίρος (1187-1199) και ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Απόκαυκος (1199-1232/33). Στη μεσοβυζαντινή περίοδο επίσης ανάγεται και η πρώτη ανοικοδόμηση του κάστρου της Ναυπάκτου το οποίο περιοριζόταν στην κορυφή του λόφου αφήνοντας ατείχιστη την κάτω πόλη και τα προάστια.

Καθ' όλη τη διάρκεια των εξεταζόμενων αυτών αιώνων η Ναύπακτος μεταλλάσσεται και μετασχηματίζεται σταδιακά από μία σημαντική παλαιοχριστιανική

πόλη σε μικρότερο οχυρωμένο οικισμό με ναούς και οικοδομήματα και τέλος σε πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως και σε σημαντικό λιμάνι κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους.

Για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής οφείλω να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Βυζαντινές Σπουδές» της Φιλοσοφικής Σχολής και Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Χρήστο Σταυράκο, η βοήθεια και στήριξη του οποίου υπήρξε καθοριστική και πολύτιμη. Τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Απόστολο Μαντά, Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις του. Επίσης τον κ. Πασχάλη Ανδρούδη Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που με μεγάλη προθυμία δέχθηκε να οριστεί στην τριμελή επιτροπή μου και να ασχοληθεί με την εργασία μου.

Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω την τότε προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας, κ. Μαρία Καζανάκη-Λάππα για την παραχώρηση του υλικού, την συντηρήτρια της Εφορείας Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας, κ. Αφροδίτη Τηλιγάδα για τη συντήρηση ορισμένων γλυπτών και την εν γένει βοήθεια της.

Θέλω τέλος να ευχαριστήσω την κ. Βασιλική Συθιακάκη, Προϊσταμένη της Εφορείας Ηρακλείου, για τις πολύ χρήσιμες υποδείξεις της και την άμεση ανταπόκρισή της στη βοήθεια που της ζήτησα. Η εργασία αυτή είναι αφιερωμένη στη μνήμη της Φραγκίσκας Κεφαλλονίτου, Προϊσταμένης της 8ης Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων και επιβλέπουσας των ανασκαφών που πραγματοποίησα στη Ναύπακτο για μία δεκαετία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σκοπός της μελέτης είναι διττός: αφενός η ένταξη των αρχιτεκτονικών μελών σε χρονολογικά πλαίσια με βάση την εξέλιξη της μορφολογίας και του διακόσμου τους, την ποικιλία και τη συχνότητα των διακοσμητικών τους θεμάτων και αφετέρου η εξέταση της συμβολής των γλυπτών στην ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της πόλης της Ναυπάκτου κατά τη διάρκεια των εξεταζόμενων αιώνων. Επιμέρους στόχοι είναι η διερεύνηση των καλλιτεχνικών σχέσεων της πόλης της Ναυπάκτου με τα γειτονικά καλλιτεχνικά κέντρα της Νότιας Ελλάδας (Αθήνα, Κόρινθο, Πάτρα), καθώς και με την Κωνσταντινούπολη και τη σφαίρα επιρροής της.

Τα γλυπτά που θα παρουσιάσουμε αποτελούσαν αρχιτεκτονικό δομικό στοιχείο ναών και κοσμικών κτηρίων, παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων. Καθώς τις περισσότερες φορές αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα των μνημείων και δεν μετακινούνται, όπως η κεραμική και τα νομίσματα, η μελέτη τους μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην χρονολογική τοποθέτηση του ίδιου του μνημείου. Επίσης, καθώς συνδέονται άμεσα με το δομικό χαρακτήρα του αρχιτεκτονήματος, επιδέχονται λιγότερους αρχαισμούς.

Στην ανά χείρας μελέτη συγκεντρώνονται όλα τα δημοσιευμένα μέχρι σήμερα γλυπτά, συνολικά είκοσι επτά και εντάσσονται ακόμη δώδεκα αδημοσίευτα, καλύπτοντας την περίοδο από τον 5^ο έως και τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται για θωράκια, κιονίσκους τέμπλου και για αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκουν στον φέροντα οργανισμό των οικοδομημάτων και επιδέχονται διάκοσμο (κιονόκρανα, πεσσόκρανα, γείσα, επιθήματα κιονοκράνων και αμφικιώνων). Τα γλυπτά θα παρουσιαστούν ανά ομάδες και χρονολογικά.

Η πρώτη αναφορά σε γλυπτά παλαιοχριστιανικής περιόδου από τη Ναύπακτο γίνεται από τον Π. Λαζαρίδη στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 1966. Καταγράφει έναν κίονα και έναν πρόβολο με εγχάρακτη επιγραφή, ευρήματα από την αποκάλυψη της ασίδας της πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου στο οικόπεδο Κούμπιου. Ο Ν. Ζίας, στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 1973-74, αναφέρεται επιγραμματικά στα αρχιτεκτονικά γλυπτά (θωράκια, κιονόκρανα, κίονες) που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή των βόρειων κλιτών της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο οικόπεδο Βέργου αλλά χωρίς διαστάσεις και χρονολογήσεις.

Ο Π. Βοκοτόπουλος, στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 1973, καταγράφει συνολικά πέντε βυζαντινά γλυπτά, από τα οποία δύο βρίσκονται εντοιχισμένα στα τείχη του κάστρου, δύο φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου, αποτοιχισμένα από οικίες ιδιωτών, και μία βυζαντινή επιγραφή εντοιχισμένη στην εστία δωματίου της οικίας του στρατηγού ε.α. Γεώργιου Κοτίνη.

Η Β. Παπαδοπούλου το 1992 ασχολείται πιο συστηματικά με την καταγραφή και μελέτη των βυζαντινών γλυπτών που φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου. Δημοσιεύει στο περιοδικό *Ναυπακτικά* 1992-1993 εννέα συνολικά βυζαντινά γλυπτά. Τέσσερα από αυτά προέρχονται από το κάστρο της πόλης, ενώ τα υπόλοιπα αποτελούν περισυλλογές από διάφορα, άγνωστα σημεία της πόλης, καθώς την περίοδο εκείνη τα γλυπτά στεγαζόταν στο τζαμί του λιμανιού (Φετιχιέ Τζαμί).

Η C. Vanderheyede στο *La sculpture architecturale mésobyzantine en Épire du Xe au XIIIe siècle*, Paris 1996, καταγράφει και χρονολογεί συνολικά δώδεκα μεσοβυζαντινά γλυπτά από τη Συλλογή στο Φετιχιέ Τζαμί. Τα μισά ήταν αδημοσίευτα και προέρχονταν από το κάστρο Ναυπάκτου. Το 2005 η ίδια στο *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie-Acarnanie et sud de l'Albanie)*, BCH Suppl. 45, Paris-Athènes 2005, επαναδημοσιεύει την ομάδα των βυζαντινών γλυπτών από το κάστρο Ναυπάκτου.

Το 2014 ο Π. Ανδρούδης στο άρθρο του «Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα από το κάστρο Ναυπάκτου» προσθέτει έξι ακόμη βυζαντινά γλυπτά από το κάστρο Ναυπάκτου. Τα γλυπτά αυτά προέρχονται από την ανασκαφή που έγινε το 2008 στο προτελευταίο διάζωμα του κάστρου της πόλης, κοντά στο ναό του Προφήτη Ηλία, όπου ήρθαν στο φως τα θεμέλια τρίκλιτης μεσοβυζαντινής βασιλικής.

Όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς η μέχρι σήμερα δημοσίευση και μελέτη των γλυπτών της Αρχαιολογικής Συλλογής Ναυπάκτου είναι αποσπασματική και μικρής έκτασης. Η εργασία αυτή συμβάλει στην συγκέντρωση του υλικού και σε μια πρώτη ομαδοποίησή του με βάση το λειτουργικό ρόλο των γλυπτών και τη χρονολογική τους τοποθέτηση.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο αναφέρονται στοιχεία σχετικά με την ιστορική πορεία της πόλης από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Λατίνους. Αναπτύσσονται στοιχεία γενικής τοπογραφίας και πολεοδομίας της πόλης της Ναυπάκτου (οχύρωση,

πολεοδομία, ναοί, νεκροταφεία) κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Παρουσιάζεται η έκταση της βυζαντινής πόλης σύμφωνα με τις πηγές και τα ανασκαφικά ευρήματα, όση φυσικά έχει μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί. Ακολουθεί η παρουσίαση και ανάλυση των γλυπτών χρονολογικά και ανά ομάδα. Συνολικά περιγράφονται και χρονολογούνται τριάντα εννέα γλυπτά. Το πρώτο μέρος κλείνει με τη βιβλιογραφία και την καταγραφή των τελικών πορισμάτων της μελέτης.

Στο δεύτερο μέρος παρατίθεται συνοπτικός περιγραφικός κατάλογος των γλυπτών, πίνακες με παράλληλα γλυπτά, σχέδια και αποτυπώσεις ανασκαφών.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η ίδρυση της Ναυπάκτου ανάγεται στα βάθη των προϊστορικών χρόνων. Κτισμένη στους πρόποδες του λόφου Ριγάνι (αρχ. Ορίανον), στη δυτική είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, ανάμεσα στον ποταμό Μόρνο και το ακρωτήριο Ρίον Μολυκρεικόν, η πόλη διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής της διαδρομής. Η εξαιρετικά σημαντική στρατηγική της θέσης, καθώς είναι τοποθετημένη στον καίριο επικοινωνιακό κόμβο ανάμεσα στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, ελέγχοντας ταυτόχρονα τη δυτική είσοδο στον Κορινθιακό κόλπο, (πίν. Ια), την κατέστησε πρωταγωνίστρια κατά τους ιστορικούς χρόνους αλλά και για πολλούς αιώνες μετά, με απόγειο τη βυζαντινή περίοδο.

Διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο από νωρίς στα εκκλησιαστικά πράγματα, πρώτα ως Επισκοπή και στη συνέχεια ως Μητρόπολη. Αντίστοιχη όμως ήταν και η πολιτική της πορεία ως πρωτεύουσας του Θέματος Νικοπόλεως. Μάλιστα, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, η σημασία της θέσης της, ως έδρας θέματος, επιτείνεται από το γεγονός ότι αποτελεί την έδρα του προκαθήμενου της εκκλησίας του δυτικού βυζαντινού κράτους, του Ιωάννη Απόκαυκου (1199-1233)¹.

Η ίδρυση επισκοπής στη Ναύπακτο πιθανολογείται προ του 325², πριν δηλαδή από τη σύγκληση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια καθώς έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ήδη από το 300 υπήρχε χριστιανική κοινότητα στη Ναύπακτο³. Η ανάπτυξη χριστιανικής κοινότητας στη Ναύπακτο συναρτάται με την ανάπτυξη χριστιανικής κοινότητας στα παράλια του κορινθιακού κόλπου, καθώς η Κόρινθος, πέραν της εκκλησιαστικής πρωτοπορίας της ως μητρόπολης, ήταν και η πρωτεύουσα της επαρχίας της Αχαΐας ή Ελλάδος⁴. Ωστόσο ο πρώτος γνωστός επίσκοπος Ναυπάκτου, υπό τον Κορίνθου, είναι ο Μαρτύριος, ο οποίος το 343 παίρνει

¹ Λαμπρόπουλος 1988, 312 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1, 77-118.

² Κονιδάρης 1960, 442-443, 515-516.

³ Στο ίδιο, 423-424.

⁴ Στο ίδιο, 332, 405. Βασιλικοπούλου 1987-88, 193-207.

μέρος στη σύνοδο της Σαρδικής-(Σόφιας), όπου ο ορθόδοξος Κώνστας Α΄ υπερίσχυσε προσωρινά του Αρειανιστή αδερφού του Κωνσταντίου Β΄⁵.

Μετά τη διαίρεση του κράτους από τον Θεοδόσιο Α΄ το 395, η Αιτωλία θα περιέλθει στο ανατολικό τμήμα. Η Ναύπακτος, ως επισκοπή, μαζί με την Άμφισσα και τους Δελφούς, θα υπαχθεί στην εκκλησιαστική επαρχία της Αχαΐας με μητροπολιτική έδρα την Κόρινθο⁶. Ήδη από την εποχή αυτή ο επίσκοπος Ναυπάκτου, που εμφανίζεται να φέρει τον τίτλο «έξαρχος πάσης Αιτωλίας», φαίνεται να βρίσκεται σε επιφανέστερη θέση έναντι των υπολοίπων επισκόπων της περιοχής, ιδιαίτερα από τον 5^ο αιώνα. Από τους επισκόπους της εποχής αυτής γνωρίζουμε τον Καλλικράτη (431)⁷ και τον Ειρηναίο (451)⁸, που πήραν μέρος στις εργασίες της Γ΄ και Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου στην Έφεσο το 431 και στη Χαλκηδόνα το 451 αντίστοιχα.

Στο άμισό του 8^{ου} αιώνα η επισκοπή μαζί με την υπόλοιπη Αιτωλοακαρνανία υπάγεται στο βικαριάτο του Ιλλυρικού υπό τον Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης⁹. Στα 731/2 ο Λέων ο Γ΄ ο Ίσαυρος απέσπασε τις εκκλησίες του Ιλλυρικού από τον Πάπα και τις έθεσε στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης¹⁰. Αυτό είχε ως συνέπεια στα μέσα του 8^{ου} αιώνα κατά τον Κονιδάρη¹¹ ή στα τέλη του 8ου κατά τον Laurent¹², η εκκλησιαστική επαρχία της Ελλάδος να διχοτομηθεί σε Επαρχία Ελλάδος με Μητρόπολη την Αθήνα¹³ και σε επαρχία Πελοποννήσου με Μητρόπολη την Κόρινθο¹⁴. Κατά πάσα πιθανότητα η Ναύπακτος εντάχθηκε στη νέα Μητρόπολη Αθηνών.

Είναι βέβαια η περίοδος αυτή (8^{ος} - 9^{ος} αιώνας) μία περίοδος όπου η Ναύπακτος θα υποστεί και αυτή τις περιπέτειες των σλαβικών επιδρομών, θα αποτελέσει στόχο

⁵ Φούγιας 1997, 134-136.

⁶ Le Quien 1958, 197-200.

⁷ Στο ίδιο, 197-198. Παλιούρας 2004, 31.

⁸ Le Quien 1958, 179-198. Παλιούρας 2004, 31.

⁹ Κονιδάρης 1960, 523-536. Κωνσταντακοπούλου 1984, 166-176.

¹⁰ Κονιδάρης 1960, 535. Φούγιας 1997, 200.

¹¹ Κονιδάρης 1960, 73, 80-87.

¹² Laurent 1963, 513. Βοκοτόπουλος 1975, 7.

¹³ Κονιδάρης 1935, 285. Laurent 1963, 513. Βοκοτόπουλος 1975, 7. Ο Κονιδάρης ωστόσο το 1970 αλλάζει άποψη και αναφέρει τον Επίσκοπο Ναυπάκτου όχι υπό τον Κορίνθου αλλά υπό των Αθηνών, βλ. Κονιδάρης 1970, τ.2, 54.

¹⁴ Κονιδάρης 1956, 150-205. Κονιδάρης 1970, 37.

των εισβολέων και θα προκληθούν πολλές ζημιές στα προάστια της. Ωστόσο παρά τις σλαβικές επιδρομές η Ναύπακτος το διάστημα αυτό θα καθιερωθεί ως μία από τις σημαντικότερες βάσεις ελλιμενισμού του βυζαντινού στόλου των δυτικών επιχειρήσεων (πίν. Ιβ). Πληροφορίες αντλούμε από μία σφραγίδα που βρίσκεται στην αρχαιοθήκη νομισμάτων της Βιέννης (αρ.613)¹⁵, και η οποία, σύμφωνα με τη γνώμη του Werner Seibt, αναφέρει κάποιον «εξαρτιστή της περιοχής»¹⁶. Δεν αποκλείεται ο εξαρτιστής αυτός να τοποθετείται χρονολογικά κοντά ή ακόμα και να ταυτίζεται με τον πρωτοσπαθάριο Ζηνόβιο, που κατά τους συνεχιστές του Θεοφάνη, πληροφορήθηκε στο κάστρο Ναυπάκτου τον θάνατο της πλούσιας πατρικής χήρας Δανηλίδος (πέθανε μετά το 886) από τον εγγονό της Δανήλ, και τον παρακάλεσε να τακτοποιήσει τις εκκρεμότητες γύρω από τη μυθώδη περιουσία της¹⁷. Για την ίδια περίοδο (β' μισό του 9^{ου} αιώνα) βρίσκουμε ακόμη μία συγκεκριμένη αναφορά για τη Ναύπακτο στα Πρακτικά των Συνόδων. Εκεί πληροφορούμαστε ότι ο επίσκοπος της πόλης Αντώνιος¹⁸ πήρε μέρος, μαζί με τους επισκόπους Δρυϊνούπολης/Αδριανούπολης, Ιωαννίνων και Βαγενετίας, στις συνόδους του 869/70 και του 879/80.

Μετά το 899 η Ναύπακτος αποτέλεσε κύριο τμήμα του βυζαντινού θέματος Νικόπολης. Η αναβάθμισή της σε πρωτεύουσα του θέματος Νικόπολης από τα τέλη του 9^{ου} - αρχές 10^{ου} αιώνα αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην περαιτέρω εξέλιξή της σε οικονομικό, εμπορικό και πολιτιστικό παράγοντα της δυτικής Ελλάδος και μετέπειτα του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Το πότε ωστόσο έγινε και πρωτεύουσα του θέματος Νικόπολης αμφισβητείται. Πολύ πιθανό μεταξύ 901 και 907, όταν αναβαθμίστηκε η επισκοπή της σε μητρόπολη Παλαιάς Ηπείρου. Την περίοδο αυτή υπάγονται στη Μητρόπολη Ναυπάκτου πολλές επισκοπές: Αιτωλικού, Αετού, Αχελώου, Βελλάς, Φωτικής, Βόνιτσας, Βουθρωτού, Ρωγών κλπ. Πλήθος πληροφοριών σχετικά με αυτές τις μεταρρυθμίσεις μαθαίνουμε από τα γνωστά *Notitia* των Συλλογών Parthey, Gelzer και Darroutzès. Από τα αυτοκρατορικά «Τακτικά» του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού των αρχών του 10^{ου} αιώνα πληροφορούμαστε ότι η Μητρόπολη

¹⁵ Σταυράκος 2007, 571-581.

¹⁶ Soustal – Koder 1981, 54, 210-211. Σαββίδης 1991, 245-272.

¹⁷ Σαββίδης 1991, 248.

¹⁸ Le Quien 1958, 197-198.

Ναυπάκτου κατέχει την 35^η θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία¹⁹. Ο Obolensky²⁰ αναφέρει ότι η Ναύπακτος μαζί με την Πάτρα και τη Νικόπολη «προήχθη» σε Μητρόπολη μετά το 800, για να διευθύνει και να οργανώσει την μεταστροφή των Σλάβων της περιοχής στον Χριστιανισμό.

Παράλληλα με την αναβάθμιση της επισκοπής της Ναυπάκτου, την ίδια περίοδο, αναβαθμίζεται και η εμπορική σημασία του λιμανιού της Ναυπάκτου. Από τον 10^ο αιώνα η πόλη αναφέρεται ως ενδιάμεσος σταθμός στα ταξίδια διπλωματικών επαφών με τη Δύση.

Τον 11^ο αιώνα η Ναύπακτος θα συνδεθεί και οδικά με την Κωνσταντινούπολη και θα αποτελέσει σημαντικότατο διοικητικό κέντρο του Ελλαδικού χώρου. Την περίοδο αυτή οι πληροφορίες για τη Ναύπακτο πληθαίνουν, αν και παρεμβάλλονται μεγάλα διαστήματα χωρίς καθόλου μνείες.

Στις αρχές του 11^{ου} αιώνα (1026) οι βυζαντινοί συγγραφείς Σκυλίτζης²¹ και Κεδρηνός²² αναφέρονται στο μεγάλο στασιαστικό κίνημα των Ναυπακτίων εναντίον του ντόπιου στρατηγού Γεωργίου Μωρογιώργου. Από τον Ιωάννη Σκυλίτζη μάλιστα αναφέρεται κάποιος «άνωνμος επίσκοπος Ναυπάκτου»²³ ο οποίος αποδίδει το κίνημα στη φορολογική πολιτική του Κωνσταντίνου Θ' (1025-1028), αδερφού του αυτοκράτορα Βασιλείου Β'²⁴. Ο Μωρογιώργος συλλαμβάνεται και θανατώνεται από τους ντόπιους, οι οποίοι στη συνέχεια αντιμετωπίζουν τη βίαιη και σφοδρή τιμωρία από τον αυτοκρατορικό στρατό. Η υποχρεωτική εξορία πολλών από τους πρωτοστάτες του κινήματος στη Θήβα συνδέεται από μελετητές με την ίδρυση πολυάριθμης Αδελφότητας που έχει την επωνυμία της «Θεοτόκου Ναυπακτιώτισσας»²⁵.

Μετά το 1204 και την πτώση της Κωνσταντινούπολης η Ναύπακτος συμπεριλήφθηκε στις κατακτήσεις της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου της Βενετίας έως και το 1210, όταν οι Βενετοί παραχωρούν τη Ναύπακτο στον Μιχαήλ Α' Άγγελο Δούκα Κομνηνό, διατηρώντας ωστόσο την ονομαστική επικυριαρχία στην πόλη και

¹⁹ Κονιδάρης 1953, 160. Darrouzès 1981, 272.

²⁰ Obolensky 1971, 79.

²¹ Σκυλίτζης (CFHB 5), 160-161.

²² Κεδρηνός (CSHB), 236-237.

²³ Le Quien, 1958, 197-198

²⁴ Σαββίδης 1991, 250.

²⁵ Nesbitt –Wiita 1975, 378. Παλιούρας 2004, 39.

την περιοχή της. Οι Βενετοί με αυτόν τον τρόπο μπορούν να απολαμβάνουν ελεύθερη ναυσιπλοΐα και εμπορικά προνόμια.

Από το 1210 λοιπόν ουσιαστικά η πόλη θα καταστεί το νοτιότερο άκρο και ο κυριότερος ναύσταθμος του νεοσύστατου «Δεσποτάτου» της Ηπείρου²⁶, καθώς και το κυριότερο προπύργιο αντίστασης της Αιτωλίας στις επιθέσεις των Φράγκων του Μοριά, καθώς και της γειτονικής φραγκικής Βαρωνείας των Σαλώνων (Άμφισσας)²⁷.

²⁶ Nicol 1957, σποραδικά.

²⁷ Σαββίδης 1991, 254.

2. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η οικιστική οργάνωση της αρχαίας και της παλαιοχριστιανικής πόλης παραμένει αποσπασματικά γνωστή²⁸. Οι γραπτές μαρτυρίες που διαθέτουμε για την παλαιοχριστιανική περίοδο είναι πενιχρές και αναφέρονται κυρίως στην εκκλησιαστική της κατάσταση²⁹. Οι έρευνες για τη μορφή και τη λειτουργία της πόλης περιορίζονται στις σωστικές ανασκαφές³⁰. Η Ναύπακτος κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο παρουσίαζε την εικόνα μιας τυπικής παλαιοχριστιανικής πόλης, οργανωμένης σύμφωνα με τα πολεοδομικά πρότυπα της εποχής αλλά και τις νέες θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές επιταγές.

Η παλαιοχριστιανική Ναύπακτος ήταν τειχισμένη, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις αναφορές των πηγών στις καταστροφικές συνέπειες που είχε ο σεισμός του 551 στις οχυρώσεις της³¹. Από τα ευρήματα των ανασκαφών³² διαπιστώθηκε πως το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης, το οποίο στους αρχαιότερους χρόνους προστάτευε την πεδιάδα και εκτεινόταν στα ανατολικά της πόλης, κατά την

²⁸ Παπαγεωργίου 2004β, 459- 471. Παπαδοπούλου 1997, 57.

²⁹ Για τις αναφορές των πηγών στην πόλη, βλ. Σαββίδης 1991, 45 κ.ε. (όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία).

³⁰ Σημαντική πηγή πληροφοριών για την ιστορία της πόλης κατά την περίοδο αυτή, καθώς και για την κοινωνική και πολεοδομική της οργάνωση, αποτελούν οι ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην πόλη της Ναυπάκτου αρχικά από την 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και τα τελευταία 10 χρόνια από την 22^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και την ενοποιημένη πλέον Εφορεία Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας. Τα ανασκαφικά ευρήματα έχουν κατά σημαντικό βαθμό σκιαγραφήσει την εικόνα της πόλης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και έχουν συντελέσει στην ανάπλαση του πολεοδομικού της ιστού. Οικίες, λουτρά, εργαστήρια, νεκροταφεία έχουν αποκαλυφθεί σε επίπεδο θεμελίων και αποκαλύπτουν την εικόνα μιας ζωντανής και δραστήριας πόλης, το ρυθμό της οποίας διέκοψε ο καταστροφικός σεισμός του 551.

³¹ Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, VIII 25, 16- 17. Πρόκειται για τον ισχυρό καταστρεπτικό σεισμό που έπληξε τον Κρισαϊκό κόλπο, τη Βοιωτία και τις ακτές του Μαλιακού στις 7 ή 9 Ιουλίου του 551. Ακολούθησαν ισχυρά παλιρροϊκά κύματα. Από το σεισμό καταστράφηκαν πολλές μεγάλες πόλεις, όπως η Χαιρώνεια, η Κόρινθος και η Πάτρα, αλλά και ο Εχίνος και η Σκάρφεια. Η νεότερη έρευνα εντοπίζει το επίκεντρο του σεισμού στα παράλια του Λιβάνου και προσδιορίζει την έντασή του στους 7,3 βαθμούς της κλίμακας Ρίχτερ (Χάδου 2010, 809- 815, με σχετική βιβλιογραφία).

³² Παπαγεωργίου 2004β, 459- 460.

παλαιοχριστιανική περίοδο είχε εγκαταλειφθεί και εν μέρει καταστραφεί, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οικοδομικό του υλικό είχε ενσωματωθεί σε παλαιοχριστιανικά κτήρια³³.

Την παλαιοχριστιανική εποχή το κέντρο της Ναυπάκτου εντοπίζεται στη θέση Οβρυόλακκας, το οποίο ταυτίζεται με το κέντρο της σημερινής πόλης. Στη θέση αυτή έχει ανασκαφεί τμηματικά στο παρελθόν η μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική του α' μισού του 5^{ου} αιώνα (πίν. ΙΙα, β)³⁴. Πολύ κοντά στη βασιλική, σε όμορο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε ένα κτήριο δημόσιου χαρακτήρα της ίδιας περιόδου (πίν. ΙΙΙ)³⁵. Στα νοτιοδυτικά του κτηρίου αυτού και σε μικρή απόσταση ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα υστερορωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού λουτρού³⁶. Στην ίδια περίπου περιοχή εντοπίστηκε τμήμα μεγάλης ημικυκλικής αψίδας³⁷ η οποία ανήκει πιθανόν σε δεύτερη βασιλική που υπήρχε εκεί κοντά.

Ένας δεύτερος πυρήνας φαίνεται ότι είχε αναπτυχθεί στα νοτιοανατολικά της πόλης, κοντά στην παραλία, όπως δείχνει η αποκάλυψη ενός ακόμη παλαιοχριστιανικού κτηρίου³⁸. Το κτήριο αυτό συνδέεται με μεγάλο συγκρότημα υστερορωμαϊκών λουτρών, που είχε ανασκαφεί παλαιότερα στα ανατολικά της πόλης³⁹. Τα λουτρά ήταν σε χρήση και τους επόμενους αιώνες, όπως διαπιστώνεται από τις επισκευές που έχουν δεχθεί και στις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου⁴⁰.

³³ Παπαγεωργίου 2001, 257-271, ειδ. 258. Παπαγεωργίου 2004β, 459-471.

³⁴ Για την παλαιοχριστιανική βασιλική της Ναυπάκτου, βλ. Λαζαρίδης 1966, 267-269, πιν. 260γ, 261 α-γ, 1973, 395-397, σχ. 1. Βοκοτόπουλος 1973, 394-395. Ζίας 1973-1974, 543-545, σχ. 1-2. Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167-168. Κωνστάντιος 1984, 144. Κατσαρός 1985, 518-519. Παπαδοπούλου 1990, 280-288, σχ. 5. Νεραντζής 2001, 81-85. Νεραντζής 2007, 234-240. Κεφαλλωνίτου 2002-2003, 167-169, εικ. 6-8.

³⁵ Αλεξοπούλου 1989, 142, σχ. 15, πιν. 90 α. Κεφαλλωνίτου 2002-2003, 167-169, εικ. 6-8. Παπαγεωργίου 2004β, 460-462. Παπαγεωργίου 2006, 547-554. Νεραντζής 2007, 240-242, πιν. 55-56.

³⁶ Κωνστάντιος 1981β, 293. Παπαγεωργίου 2004β, 460.

³⁷ Αλεξοπούλου 1989, 143-145, πιν. 92β. Νεραντζής 2001, 81-85. Νεραντζής 2007, 242-243.

³⁸ Σαράντη 1997, 301-307, σχ. 15-17, πιν. 118γ-120α, β. Κεφαλλωνίτου 2002-03, 169-170, εικ. 9-10. Ζωγάκη 2004, 473-485. Παπαγεωργίου 2004β, 461, σχ. 3, πιν. 3-5.

³⁹ Τσούρτη-Κούλη 1971, 315-319. Παπαποστόλου 1972, 434. Σταυροπούλου-Γάτση 1984, 105. Κολώνας-Σαράντη 1994, 245-246.

⁴⁰ Παπαγεωργίου 2004β, 462.

Το σύνολο των μνημείων που αναφέρθηκε εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης, στην πεδιάδα που απλώνεται κάτω από τους πρόποδες του λόφου, ενώ στο δυτικό δεν βρέθηκαν έως σήμερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Η πιθανότητα στη θέση της εκκλησίας του Αγ. Στεφάνου⁴¹ να υπήρχε άλλη βασιλική πρέπει να συσχετιστεί με μία βασιλική *extra muros*⁴², με κοιμητηριακό χαρακτήρα και όχι σε σχέση με οικιστικό πυρήνα, καθώς ολόγυρα της έχει αποκαλυφθεί νεκροταφείο του 5^{ου} -6^{ου} αιώνα, το οποίο ήταν σε χρήση ήδη από τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Το νεκροταφείο αυτό ανεσκάφη τη δεκαετία του 80 από τον Δ. Κωνστάντιο⁴³.

Τάφοι με αξιόλογα ευρήματα έχουν επίσης ανασκαφεί και σε άλλα σημεία της πόλης, εντός των τειχών, κυρίως στα ανατολικά της. Εντοπίστηκαν άλλοτε σε αδόμητες εκτάσεις, όπως το νεκροταφείο στην οδό Νυμφών⁴⁴, κοντά στο χείμαρρο Σκα και άλλοτε είτε στο εσωτερικό των κατεστραμμένων και εγκαταλελειμμένων πλέον κτηρίων, όπως το θρησκευτικό κτήριο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ίκκα και σε όμορες ιδιοκτησίες⁴⁵. Η αποσπασματική όμως έρευνά τους δεν βοηθά να αποδώσουμε τους τάφους αυτούς σε ένα οργανωμένο νεκροταφείο. Ωστόσο η πυκνότητά τους καταδεικνύει τη μερική εγκατάλειψη του οικισμού σε αυτή την πλευρά και τη μετατροπή των κτηρίων από χώρους διαμονής σε χώρους ταφής. Μάλλον τον 6^ο - 7^ο αιώνα και σε συνδυασμό με τις βαρβαρικές επιδρομές η νοτιοανατολική κυρίως παραθαλάσσια περιοχή της Ναυπάκτου είχε εγκαταλειφθεί και η πόλη είχε συρρικνωθεί σημαντικά, καθώς έγινε μετακίνηση του οικιστικού πυρήνα προς τον λόφο της Ναυπάκτου ο οποίος διέθετε ισχυρή οχύρωση ήδη από τα αρχαία χρόνια⁴⁶.

Παλαιοχριστιανικές οικίες αποκαλύφθηκαν ελάχιστες, και δεν έχουμε ασφαλή συμπεράσματα για την οργάνωση της κατοικίας, τον προσανατολισμό της και την εσωτερική λειτουργία της⁴⁷. Τέλος οι πληροφορίες για εργαστήρια της εποχής είναι

⁴¹ Κωνστάντιος 1991, 604.

⁴² Παπαγεωργίου 2004β, 462. Νεραντζής 2007, 243.

⁴³ Κωνστάντιος 1984, 133-144.

⁴⁴ Κολώνας- Σαράντη 1994, 244-245.

⁴⁵ Πρόκειται για τα οικόπεδα ιδιοκτησίας Λουκόπουλου, στην οδό Αποκαύκου 4-6, βλ. Πετριτάκη 1987, 173-174. Κολώνας - Σαράντη 1995, 241.

⁴⁶ Σαράντη 2006, 501-505.

⁴⁷ Παπαγεωργίου 2004β, 463.

αποσπασματικές. Έχει εντοπιστεί ένα εργαστήριο κεραμικής⁴⁸, το οποίο παρήγαγε παλαιοχριστιανικά λυχνάρια, ενώ η πιθανή ύπαρξη ενός δεύτερου σε οικία⁴⁹, υποδηλώνει τη λειτουργία των εργαστηρίων αυτών στο πλαίσιο της οικιακής βιοτεχνίας.

Για τη Βυζαντινή Ναύπακτο⁵⁰ τις ιστορικές μαρτυρίες συμπληρώνουν οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη τα τελευταία 30 χρόνια, καθώς και οι βυζαντινές φάσεις που έχουν εντοπιστεί στα τείχη του κάστρου⁵¹ σε συνδυασμό με τα βυζαντινά κτήρια που βρίσκονται στο εσωτερικό του.

Η βυζαντινή πόλη πρέπει να είχε πολλά εκκλησιαστικά κτήρια, τα οποία σήμερα δεν σώζονται, αλλά στα οποία προφανώς ανήκουν πολλά από τα βυζαντινά γλυπτά που θα παρουσιάσουμε (K13-15, K25, K26, K34, K35, K37). Από τον μητροπολίτη Ι. Απόκαυκο (1199-1233)⁵² είναι γνωστή η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η οποία βρισκόταν στο ομώνυμο προάστιο της Ναυπάκτου⁵³. Σε βυζαντινό ναό έχουν επίσης αποδοθεί τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν κατά την κατεδάφιση του ναού του Αγίου Δημητρίου⁵⁴.

Στα δυτικά της βορειοδυτικής πύλης του φρουρίου της Ναυπάκτου, σε απόσταση περίπου 200 μέτρων, σώζεται μία βυζαντινή κρήνη με δεξαμενή. Στο συγκεκριμένο σημείο σύμφωνα με την παράδοση υπήρχε βυζαντινός ναός αφιερωμένος στον Άγιο Κήρυκο, ο οποίος πυρπολήθηκε από τους Τούρκους⁵⁵. Βυζαντινή φάση εντοπίστηκε επίσης και στο ναό του Αγίου Στεφάνου, από την οποία

⁴⁸ Αλεξοπούλου 1990, 142.

⁴⁹ Παπαγεωργίου 2001, 257-271. Παπαγεωργίου 2004α, 49-62.

⁵⁰ Soustal 1975, 25, 131, 155. Βοκοτόπουλος 1975, 5-8. Τριανταφυλλόπουλος 1981, 844-845. Soustal-Koder 1981, 54, 210-211. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 77-118. Σαββίδης 1991, 246-271.

⁵¹ Για το κάστρο της Ναυπάκτου, βλ. Κωνστάντιος 1981β, 293. Κωνστάντιος 1982, 278. Κωνστάντιος 1991, 604-605. Κωστή 2004, 587-600. Βικάτου-Χαμηλάκη-Κατσούλη 2015.

⁵² Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1, 77-118.

⁵³ Soustal – Koder 1981, 156. Κατσαρός 1985, 1526-1529.

⁵⁴ Τριανταφυλλόπουλος 1991, 591-602.

⁵⁵ Χριστόπουλος 1971, 125-129.

πρέπει να προέρχεται τμήμα βυζαντινού αναγλύφου που βρίσκεται εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας⁵⁶.

Ένας βυζαντινός ναός εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από την εκκλησία του προφήτη Ηλία στην κορυφή του κάστρου. Μικρή ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως δάπεδο κτηρίου μεσοβυζαντινής εποχής, στο οποίο ανήκουν το τμήμα του τείχους με τα τοξωτά ανοίγματα και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο (ψευδοκουφικά, οδοντωτές ταινίες κλπ.)⁵⁷. Σε μικρή απόσταση από τον μεσοβυζαντινό ναό σώζεται ένα άλλο βυζαντινό κτήριο. Το κεντρικό του τμήμα στεγάζεται με σταυροθόλιο, ενώ οι δύο άλλοι χώροι του θεωρούνται μεταγενέστερες προσθήκες.⁵⁸ Στο χώρο του κάστρου υπάρχουν επίσης αρκετά κτήρια κτισμένα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα (πίν. IV).

Το 2008 στο κάστρο Ναυπάκτου πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στο προτελευταίο διάζωμά του, στην περιοχή που βρίσκεται ο ναός του Προφήτη Ηλία. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους», το οποίο περιελάμβανε κατά κύριο λόγο την αποκατάσταση των κτηρίων των τριών άνω διαζωμάτων και τη διαμόρφωση της περιοχής γύρω από τον πέτρινο ναό του Προφήτη Ηλία που βρίσκεται στο δεύτερο διάζωμα⁵⁹ (πίν. Va). Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης της περιοχής περιμετρικά του ναού του Προφήτη Ηλία, ήρθαν στο φως τα θεμέλια βυζαντινού ναού, τρίκλιτης βασιλικής, με δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις (πίν. Vβ). Βρέθηκε κατά χώραν ο στυλοβάτης του μαρμαρίνου τέμπλου του ναού, μαρμαροθέτημα με τεμνόμενους κύκλους στο βόρειο κλίτος (πίν. VIα), καθώς και τμήματα μαρμαροθετημάτων με παραστάσεις ζώων και φυτών ενσωματωμένα σε μεταγενέστερο δάπεδο. Τα μαρμαροθετήματα αυτά που χρονολογούνται τον 13^ο αιώνα παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα, όσον αφορά στην επεξεργασία και την καλλιτεχνική τους απόδοση, με αυτά που είναι ενσωματωμένα στο μεταβυζαντινό πλακόστρωτο διάδρομο που οδηγεί στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία (πίν. VIβ)⁶⁰. Η ομοιότητά τους

⁵⁶ Κωνστάντιος 1991, 603-609.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Δ. Κωνστάντιο, η επιφάνεια του κάστρου στην θέση αυτή ήταν πολύ μεγαλύτερη, αλλά για άγνωστους λόγους κατέρρευσε. Στην επιδιόρθωση που έγινε, το τείχος της οχύρωσης ενσωμάτωσε τον βόρειο τοίχο της εκκλησίας, με αποτέλεσμα ο εξωτερικός διάκοσμος να βλέπει σήμερα στον γκρεμό, βλ. Κωνστάντιος 1981β, 293. Κωνστάντιος 1982, 278. Κωνστάντιος 1991, 604-605.

⁵⁸ Αθανασούλης- Ανδρούδης, 2004, 515-534.

⁵⁹ Κεφαλλωνίτου 2012, 62- 74, εικ. 7-12.

⁶⁰ Στο ίδιο 70-72, εικ.9. Μαμαλούκος – Παπαβαρνάβας 2014, 128, εικ. 7-8.

αποτελεί σαφή ένδειξη ότι και αυτά προέρχονταν από τον κατεστραμμένο μεσοβυζαντινό ναό. Ο ναός αυτός έχει ταυτιστεί από μελετητές με την Παναγία Ναυπακτιώτισσα⁶¹.

Την βυζαντινή περίοδο τα τείχη του κάστρου περιέβαλαν από όλες τις πλευρές το ανώτερο τμήμα του λόφου ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο. Το τείχος ενισχυόταν με ψηλούς, κάθετους, ορθογώνιας και ημικυκλικής διατομής πύργους και η ακρόπολη του εκτός από αμυντικό υπήρξε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο. Από το κάστρο περισυλλέχθηκαν το 2006 κομμάτια γλυπτών που βρέθηκαν διάσπαρτα και φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου. Πρόκειται για θραύσματα πεσίσκων, επιστυλίων, θωρακίων, κιονίσκου με διακόσμηση από βεργία που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους (ηράκλειον άμμα) (K17, K24, K28, K29, K32, K33, K39). Είναι πολύ πιθανόν μερικά από αυτά που φέρουν περίτεχνο διάκοσμο να προέρχονται από την προαναφερόμενη βασιλική.

Ανασκαφές στην πόλη έφεραν επίσης στο φως δημόσια κτήρια και οικίες. Συγκεκριμένα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Πέτρου, οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ) 61, οδός Ευθ. Πλαστήρα 5, στο λιμάνι της Ναυπάκτου, διεξήχθη ανασκαφική έρευνα το έτος 2012⁶², η οποία έφερε στο φως τμήμα βυζαντινού λουτρού⁶³. Πρόκειται για κτήριο σωζόμενων διαστάσεων 11,0μ x 4,15μ που αποτελείται από το χώρο θερμού αέρα (caldarium), το χώρο των υπόκαυστων, την προσαρτημένη μικρή εξωτερική δεξαμενή ύδατος (στέρνα) και τη δεξαμενή του λουτρού. (πίν. VIIα, β). Το λουτρό με βάση την τοιχοδομία του, αλλά κυρίως το βυζαντινό νόμισμα που βρέθηκε στη θεμελίωση του, κτίστηκε μεταξύ 886-912. Πρόκειται για φώλλης της εποχής του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ που φέρει στον εμπροσθότυπο την επιγραφή: +AEON Basilevsrom LEON/EN Θ EOb A SILEVSR/OMEON⁶⁴. Από το χώρο της ανασκαφής περισυλλέχθηκε επίσης βυζαντινή κεραμική εφυαλωμένη και άβαφη. Τα εφυαλωμένα όστρακα προέρχονται κυρίως από πινάκια, κούπες, γαβάθες και φέρουν χαρακτηριστική εγχάρακτη

⁶¹ Nesbitt –Wiita 1975, 360-384.

⁶² Κεφαλλονίτου 2012, 57-58, εικ. 1-2. Κωστή 2014, 91-100, εικ. 1-4.

⁶³ Για τα λουτρά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο, βλ. ενδεικτικά:

Μπούρας 1982, 99-112. Berger 1982, σποραδικά. Γκράτσιου 1983, 245-249.

⁶⁴ Κωστή 2014, 97, εικ. 7.

διακόσμηση φυτικών και γεωμετρικών μοτίβων. Χρονολογούνται μεταξύ 12^{ου} – 14^{ου} αιώνα⁶⁵.

Στο κέντρο του λιμανιού, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ουρανίας Πολυζώη, στο οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ) 68, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχοποιίας κτηρίου βυζαντινής περιόδου πολύ καλής κατασκευής που όριζαν έναν ορθογώνιο χώρο, πιθανώς δημόσιου κτηρίου. Από το χώρο αυτό περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση⁶⁶.

Στην περιοχή της Οβρυόλακκας, βόρεια της πόλης, και συγκεκριμένα στις βορειοδυτικές υπώρειες του κάστρου, έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί πρόσφατα, βυζαντινό νεκροταφείο που εκτεινόταν σε τρεις διαφορετικές ιδιοκτησίες και λειτουργούσε πιθανότατα μέχρι τους πρώτους αιώνες τους Τουρκοκρατίας. Συγκεκριμένα στο οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ) 235, το 1996 ανεσκάφη από τη γράφουσα το πρώτο τμήμα του νεκροταφείου, ιδιοκτησίας Καλτσά⁶⁷. Αποκαλύφθηκαν τάφοι (ένας κεραμοσκεπής και πολυάριθμοι ψευδοκιβωτιόσχημοι, και λακκοειδείς) προσανατολισμένοι, πρόχειρα κατασκευασμένοι, ακτέριστοι, και σε πυκνή διάταξη. Χαρακτηριστικό τους ήταν οι λιθοσωροί που λειτουργούσαν ως σήματα πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες. Το 2006 στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παππά, εντοπίστηκαν επτά ακόμη ψευδοκιβωτιόσχημοι, ένας λακκοειδής και τέσσερις ελεύθερες ταφές, ενώ την άνοιξη του 2007 στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Β. Στράτου εντοπίστηκαν είκοσι ακόμη τάφοι από τους οποίους οι έξι είναι κιβωτιόσχημοι και οι υπόλοιποι απλοί λακκοειδείς⁶⁸.

Το 2014 στην πλατεία Ησιόδου, στην περιοχή του Κεφαλόβρυσου στην ανατολική έξοδο της πόλης, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών εγκατάστασης συστήματος απορροής ομβρίων υδάτων από το Δήμο Ναυπάκτου, αποκαλύφθηκαν νέοι κιβωτιόσχημοι βυζαντινοί τάφοι που συνεχίζονταν κάτω από τον υφιστάμενο

⁶⁵ Στο ίδιο, 96, εικ. 5-6

⁶⁶ Η ανασκαφή είναι αδημοσίευτη. Η καταγραφή της κεραμικής και η χρονολόγησή της έχει γίνει από τη γράφουσα και βρίσκεται στους καταλόγους καταγραφής κινητών ευρημάτων της ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας.

⁶⁷ Κεφαλλωνίτου 2004, 172-173.

⁶⁸ Κεφαλλωνίτου 2012, 58-61, εικ. 3-6.

δρόμο και τις οικίες, προσδιορίζοντας το χώρο του ανατολικού βυζαντινού νεκροταφείου της πόλης.

3. ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ

Σημαντικοί μάρτυρες της ιστορικής και πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης της Ναυπάκτου, σε συνδυασμό πάντα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα, αποτελούν τα γλυπτά. Τα γλυπτά που θα παρουσιάσουμε, συνολικά τριάντα εννέα, προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Ναυπάκτου και το κάστρο της και καλύπτουν χρονολογικά την περίοδο από τον 5^ο έως και τον 13^ο αιώνα. Τα γλυπτά αυτά πλουτίζουν τη γνώση μας για την ιστορία της περιοχής και αποτελούν σημαντική μαρτυρία της κοινωνικής, οικοδομικής και εμπορικής δραστηριότητας των κατοίκων της. Επίσης αποτελούν έργα που αντικατοπτρίζουν την καλλιτεχνική δεινότητα, την τεχνική κατάρτιση και τις εμπορικές δραστηριότητες των ανθρώπων της περιοχής μελέτης μας.

Τα γλυπτά θα παρουσιαστούν ανά ομάδες, ανάλογα με το δομικό- αρχιτεκτονικό τους ρόλο και με χρονολογική σειρά. Οι ομάδες που συναποτελούν το εξεταζόμενο υλικό είναι οι κάτωθι: κιονόκρανα (7), θωράκια (12), κοσμήτες (3), περιθυρώματα (5), επιστύλια (7), επιθήματα (4), κιονίσκοι τέμπλου (1).

3. 1. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Το **πρώτο κιονόκρανο** (Κ1, εικ.1α, β) που θα εξετάσουμε ανήκει στον τύπο του ιωνικού κιονοκράνου και αποτελεί ανασκαφικό προϊόν. Βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Σαμαλέκα⁶⁹(πίν.ΙΙΙ), όμορο των οικοπέδων όπου εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε η πεντάκλιτη βασιλική της Ναυπάκτου. Το κιονόκρανο είναι σε δεύτερη χρήση. Η μορφή του είναι αρκετά ογκώδης. Έχει καλοσχεδιασμένες σπείρες, πλατιές, σχετικά λοξότμητες αύλακες και κυκλικούς οφθαλμούς. Οι έλικες ενώνονται με κανάλι, προέκταση της αύλακάς τους. Ο εχίνος είναι κυρτός και προεξέχων με οριζόντιο σαμάρι και κλίση που επιτρέπει να είναι ορατός ο διάκοσμος του από κάτω.

⁶⁹ Κεφαλλωνίτου 2002-2003, 167-169. Παπαγεωργίου 2006, 547-554.

Ο εχίνος κοσμείται με τρία ωά, το περίγραμμα των οποίων δηλώνεται με διπλή γραμμή. Ανάμεσά τους προβάλλουν κατακόρυφες λόγχες. Στον άβακα σώζεται επιγραφή σε μεγαλογράμματη γραφή, που πιθανότατα χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο⁷⁰. Σώζεται σε αποσπασματική μορφή. Στο πάνω μέρος του άβακα υπάρχουν δυο οπές μολυβδοχόησης.

Το κιονόκρανο διατηρεί αρκετά στοιχεία από τα αρχαία πρότυπα (μεγάλες και καλοσχεδιασμένες έλικες, διατήρηση του καναλιού που ενώνει τις σπείρες των ελίκων, σαφής διαμόρφωση άβακα), ωστόσο ορισμένα χαρακτηριστικά του προδίδουν μια σχετική απομάκρυνση από αυτά.

Τα ιωνικά κιονόκρανα⁷¹ αποτελούν μια από τις σημαντικότερες δημιουργίες της αρχαϊκής και κλασικής αρχιτεκτονικής που συνεχίστηκαν να χρησιμοποιούνται και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Μορφολογικά κατά τη διάρκεια των αιώνων δεν σημειώνονται έντονες διαφοροποιήσεις παρά μόνο στις αναλογίες και στην απόδοση του διακόσμου.

Στα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα οι ζωστήρες των προσκεφαλαίων συχνά αποτελούνται από μία, δύο ή και τρεις ανάγλυφες κατακόρυφες ταινίες, ενώ σε κάποια κιονόκρανα δηλώνονται με μια απλή αύλακα ή εγχάρακτη ταινία. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο το απλό ιωνικό κιονόκρανο χρησιμοποιήθηκε σε βασιλικές ή άλλου είδους κτίσματα (κρήνες, στοές κ.λπ.) για να στηρίξει ευθύγραμμα επιστύλια με μικρό σχετικά βάρος. Ωστόσο δε γνώρισε την ίδια διάδοση με άλλους τύπους κιονόκρανων, όπως π.χ. το κορινθιακό, επειδή το μικρό του μέγεθος δεν μπορούσε να αντέξει τις πιέσεις των τοξωτών επιστυλίων που επικράτησαν από τον 5^ο αιώνα και εξής, οπότε συνδυάστηκε με το επίθημα και απετέλεσε ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο, το ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, που χρησιμοποιήθηκε ευρέως τον 6^ο αιώνα.

Το κιονόκρανό μας καθώς διατηρεί ακόμη την αυτοτέλεια του και δεν συμπίεζεται όπως σταδιακά γίνεται από τον 6^ο αιώνα και εξής, αποτελεί ανασκαφικό εύρημα παλαιοχριστιανικού κτηρίου και βάσει της ομοιότητάς του με δύο κιονόκρανα από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁷² (πιν.VIIIα, β) και την Αρχαία Αγορά της Αθήνας

⁷⁰ Παπαγεωργίου 2006, 553-554.

⁷¹ Vemi 1989, σποραδικά.

⁷² Στο ίδιο, 83, πιν. 1, εικ.1α,β.

(πιν.VIIIγ)⁷³ που χρονολογούνται τον 5^ο αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί την ίδια περίοδο.

Το **δεύτερο κιονόκρανο** (Κ2, εικ. 2), ανήκει στον τύπο του κορινθιάζοντος κιονοκράνου⁷⁴. Αποτελεί ανασκαφικό προϊόν. Βρέθηκε στην κλίμακα που οδηγεί στο αίθριο κατά την ανασκαφή των δυτικών προσκτισμάτων της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (οικόπεδο Δημητροπούλου) Ναυπάκτου. Αποτελείται από δύο συνανήκοντα τμήματα και διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Ο κάλαθος έχει κυλινδρικό σχήμα που διευρύνεται προς τα επάνω όπου συμφύεται με τον τετράγωνο, επίπεδο, ακόσμητο άβακα. Κοσμείται με δύο ζώνες φύλλων. Η κάτω ζώνη (ύψους 20 εκ.) αποτελείται από 8 ακανθόφυλλα που αποδίδονται έξεργα και καταλαμβάνουν περίπου το ήμισυ του ύψους του μέλους. Χαρακτηριστική είναι η ένωση των άκρων των γλωσσίδων των φύλλων της άκανθας που δημιουργούν μικρούς τριγωνικούς οφθαλμούς. Στην επάνω ζώνη το κιονόκρανο κοσμείται με 16 υδροχαρή οξύληκτα φύλλα, τα οποία δεν εφάπτονται μεταξύ τους, είναι λαξευμένα σε δεύτερο επίπεδο και το αξονικό τους νεύρο δηλώνεται με έντονη διπλή ανάγλυφη γραμμή. Η κάτω επιφάνεια είναι αποθραυσμένη και υπάρχει τóρμος για τη στερέωση μεταλλικού γόμφου.

Το κιονόκρανο αυτό ανήκει στον τύπο του κορινθιάζοντος ή δίζωνου ή καλυκόσχημου κιονόκρανου⁷⁵. Ο τύπος αυτός προέκυψε από τον συνδυασμό του κορινθιακού κιονόκρανου με δύο παλιότερους τύπους, ένας τουλάχιστον εκ των οποίων υπήρχε ήδη από την αρχαϊκή εποχή⁷⁶. Ο τύπος του δίζωνου κορινθιακού κιονοκράνου συναντάται για πρώτη φορά στην Αττική, και συγκεκριμένα στο Ωρολόγιο του Ανδρονίκου του Κυρρήστου⁷⁷. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο φαίνεται ότι ο τύπος δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος και τα κιονόκρανα που έχουν

⁷³ Στο ίδιο, 83-84, πιν. 1, εικ.2

⁷⁴ Ορλάνδος 1994, 294-295, εικ. 245-248

⁷⁵ Ο όρος καλυκόσχημο σχετίζεται με τη φόρμα του κιονόκρανου και όχι με το διάκοσμό του, βλ. Μέντζος 1989, 14 κ.ε.

⁷⁶ Ο συγκεκριμένος τύπος κιονοκράνου παραγόταν στα εργαστήρια της Αθήνας από τον 1^ο έως και τον 3^ο αιώνα (Sodini 1977, 426-428) και διαδόθηκε ιδιαίτερα σε Αττική και Πελοπόννησο.

⁷⁷ Ορλάνδος 1994, 294, εικ. 245.

βρεθεί είναι λιγότερα σε σύγκριση με αυτά του ιωνικού και κορινθιακού τύπου⁷⁸. Η χρήση τους είναι μακρά και φθάνει έως τα χρόνια της Τουρκοκρατίας⁷⁹.

Το όλο θέμα της άκανθας σε συνδυασμό με φύλλα υδροβίων φυτών είναι αγαπητό κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και κυρίως τον 5^ο αιώνα. Αποτελεί το κύριο θέμα διακόσμησης της αρχιτεκτονικής γλυπτικής της νότιας Ελλάδας σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Σταδιακά ο διάκοσμος αυτός από τα καλυκόσχημα κιονόκρανα πέρασε και στα επίκρανα παραστάδων⁸⁰. Αργότερα το θέμα χάνει την πλαστικότητα του και παρατηρείται σχηματοποίηση των φυτικών θεμάτων.

Το πρότυπο του διακόσμου του κιονοκράνου μας εντοπίζεται στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Τα φύλλα της άκανθας ακολουθούν την αττική παράδοση και η απεικόνισή τους μπροστά από φύλλα καλάμου είναι συνδυασμός που ανάγεται απευθείας σε αρχαιότερα πρότυπα⁸¹. Ωστόσο η χρονολόγηση του κιονόκρανου βάσει του τύπου της άκανθας, δεν μπορεί να μας δώσει ασφαλείς χρονολογικές πληροφορίες, καθώς, όπως παρατηρεί ο V. Deroche: «τα παλαιοχριστιανικά εργαστήρια της νότιας Ελλάδας φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν παράλληλα άκανθες διαφορετικών τύπων, ακόμα και στο ίδιο κτήριο⁸²». Πεπλατυσμένες άκανθες με αποκομμένους πλάγιους λοβούς απαντούν ήδη στα χρόνια των Σεβήρων⁸³.

Το κιονόκρανο μας με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και την ομοιότητα του με ένα κιονόκρανο (πιν. ΙΧα) και ένα πεσσόκρανο που βρίσκονται στο Βυζαντινό

⁷⁸ Ανάλογα κιονόκρανα είναι γνωστά από το χριστιανικό Ασκληπιείο στην Αθήνα (Ξυγγόπουλος 1915, 54, εικ. 2), τη Μονή Σαγματά (Βογιατζής 1996-7, 316 κ.ε., πιν. 130α, β).

⁷⁹ Μπούρας 1985 - 86, 41, εικ. 1, 74.

⁸⁰ Επίκρανα με αντίστοιχο διάκοσμο βρίσκονται στην είσοδο του καθολικού της Μ. Δαφνίου. Έχουν προταθεί χρονολογήσεις από τους ρωμαϊκούς χρόνους έως και τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Kautzsch 1936, 211, αρ. 745, πιν. 44. Ορλάνδος 1994, 294, εικ. 246. Deroche 1987, 432, πιν.13. Walker 1979, 126, αρ. 68. Επίσης σε δύο επίκρανα που βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, πιθανότατα των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων (αρ. 351, 352), Deroche 1987, 435-436, πιν.19. Το ίδιο διακοσμητικό θέμα το βρίσκουμε και σε δύο τμήματα υπερθύρου από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αρ. 71, 61).

⁸¹ Κιονόκρανο με παρόμοιο διάκοσμο έχει βρεθεί στο Άργος, στο λόφο Προφήτη Ηλία, σε βασιλική στο ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη. Χρονολογείται, τέλη 3^{ου}- αρχές 4^{ου} αιώνα και επαναχρησιμοποιήθηκε στη βασιλική στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, βλ. Αθανασούλης-Βασιλείου 2016, εικ. 13.

⁸² Deroche 1987, 449-450.

⁸³ Στο ίδιο 432, εικ. 12.

Μουσείο της Αθήνας⁸⁴(πιν. ΙΧβ) και χρονολογούνται στον 5^ο αιώνα μπορεί να τοποθετηθεί στην ίδια περίοδο.

Το τρίτο κιονόκρανο (Κ3, εικ. 3), προέρχεται από το ίδιο οικόπεδο (Δημητροπούλου) και πρόκειται συγκεκριμένα για κιονόκρανο συμφυές με άνω τμήμα κιονίσκου. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση εκτός από το τμήμα του κιονοκράνου που έχει αποθραυστεί. Η μετάβαση στο κιονόκρανο πραγματοποιείται με δύο ανισουψείς ταινίες, συνολικού ύψους 0,05μ. Το κιονόκρανο διακοσμείται στις τέσσερις όψεις του με απλουστευμένο φολιδωτό κόσμημα. Το περίγραμμα του κοσμήματος αποδίδεται με εγχάρακτη τεχνική. Διπλή κυματοειδής ταινία ορίζει την καμπύλη πλευρά του γλυπτού. Στην άνω επιφάνεια του κιονοκράνου υπάρχει οπή γομφώσεως. Αντίστοιχο εγχάρακτο διάκοσμο συναντάμε σε κιονίσκο τέμπλου με σύμφυτο κιονόκρανο που βρίσκεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (πίν. Χα, β,) και χρονολογείται στον 8^ο αιώνα⁸⁵ καθώς και σε κιονόκρανο από την Κόρινθο⁸⁶.

Η σχεδιαστική απλούστευση του διακόσμου, ο τονισμός του περιγράμματος και η χρήση της εγχάρακτης τεχνικής τοποθετεί το κιονόκρανο στους λεγόμενους «μεταβατικούς αιώνες» και το συνδέει με τη δεύτερη οικοδομική φάση της πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κατά την οποία συρρικνώνεται σε τρίκλιτη.

Το τέταρτο θραύσμα γλυπτού (Κ4, εικ. 4α, β), βρέθηκε εντοιχισμένο στην οικία Γαϊτάνη, που βρίσκεται πολύ κοντά στο ναό του Αγίου Δημητρίου⁸⁷. Πρόκειται για κυβόσχημο κιονόκρανο που φέρεται σε οκταγωνικό κιονίσκο. Διακοσμείται στις τέσσερις όψεις του με διπλό λυρόσχημο ταινιωτό πλαίσιο, το οποίο περιβάλλει από

⁸⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 50, 67, αρ. 51, 88.

⁸⁵ Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-7, 37, αρ.9, εικ.18 α-β.

⁸⁶ Scranton 1957, πίν.25, αρ.59 (AM 83)

⁸⁷ Στη θέση του σημερινού Αγ. Δημητρίου υπήρχαν διαδοχικά παλαιότερα κτίσματα που χρονολογούνται από τη βυζαντινή περίοδο έως και την πρόσφατη εκκλησία του 1978 που κατεδαφίστηκε. Κατά την κατεδάφισή της διαπιστώθηκε ότι ο ναός αυτός στηριζόταν σε ένα σύστημα επτά διαδοχικών καμαρών που ήταν κτισμένες κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και οι οποίες εδράζονταν σε τοιχοποιίες πιθανότατα παλαιοχριστιανικής περιόδου. Για το ναό του Αγίου Δημητρίου, βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1991, 591-602.

ένα καρδιόσχημο φύλλο. Τα καρδιόσχημα φύλλα αποδίδονται με έντονες τις νευρώσεις τους, εκτός από το φύλλο της πίσω πλευράς, που είναι απλό και ακόσμητο. Στο πάνω μέρος του κιονοκράνου υπάρχει τετράγωνος άβακας. Στις γωνίες του, οι έλικες του λυροειδούς πλαισίου σχηματίζουν καρδιόσχημα κοσμήματα. Η μετάβαση από το κιονόκρανο στον κιονίσκο γίνεται με λοξές αποτμήσεις στο κάτω μέρος του κιονοκράνου.

Το λυρόσχημο διακοσμητικό θέμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό στη βυζαντινή διακοσμητική και θεωρείται ότι έχει σασσανιδική προέλευση. Εμφανίζεται στο Βυζάντιο ήδη από τον 6ο αιώνα. Από τον 9^ο αιώνα λυρόσχημα πλαίσια περικλείουν ρόδακες, πουλιά, σταυρούς και άλλα διακοσμητικά θέματα⁸⁸.

Αντίστοιχα διακοσμημένους κιονίσκους βρίσκουμε στη Μονή της Καπνικαρέας στην Αθήνα⁸⁹ (11^{ος} αιώνας), στο καθολικό της Μονής Βλαχέρνας Άρτας⁹⁰ (13^{ος} αιώνας) (πίν. ΧΙα), στο καθολικό της Μονής της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής Κιθαιρώνα ⁹¹ (12^{ος} αιώνας) και σε κιονίσκο από το Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδος (11^{ος} αιώνας) (πίν. ΧΙγ). Το απλό ακόσμητο φύλλο του γλυπτού μας παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με κιονίσκο από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών⁹² (πίν. ΧΙβ) που χρονολογείται τον 11^ο-12^ο αιώνα.

Το γλυπτό μας με βάση το διάκοσμό του και σε σύγκριση με τα αντίστοιχα γλυπτά που αναφέραμε μπορεί να χρονολογηθεί στον 11^ο αιώνα καθώς η απόδοση των καρδιόσχημων μοτίβων δεν διακρίνεται ακόμη από την πλαστικότητα με λανθάνουσα τάση νατουραλισμού που χαρακτηρίζει τα μοτίβα του 12^{ου} αιώνα.

Το πέμπτο κιονόκρανο (Κ5, εικ. 5α, β) βρέθηκε εντοιχισμένο σε οικία, και συγκεκριμένα στην οικία Τσιάρα στο λιμάνι της Ναυπάκτου. Πρόκειται για το άνω τμήμα αφικιονίσκου παραθύρου με συμφυές κιονόκρανο. Είναι αποθραυσμένο σε όλο το ύψος της πίσω πλευράς. Η κεντρική επιφάνεια του κοσμεύεται από μια προεξέχουσα ταινία πλάτους 0,94μ. Οι εκατέρωθεν αυτής επιφάνειες, κοίλης διατομής,

⁸⁸ Σωτηρίου 1924, 21, εικ. 33. Μπούρας – Μπούρα 2002, 551.

⁸⁹ Krautheimer 1992, 159.

⁹⁰ Ορλάνδος 1936, 23, εικ. 14Γ.

⁹¹ Ορλάνδος 1935, 165, εικ. 4.

⁹² Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 155, αρ. 212.

διακοσμούνται με καρδιόσχημο μοτίβο, το οποίο πλαισιώνουν ανά τρία οξύληκτα φύλλα άκανθας. Το κάτω μέρος των κοίλων επιφανειών ορίζεται από ανάγλυφη ταινία.

Το θέμα του διακόσμου του γλυπτού (καρδιόσχημο μοτίβο πλαισιωμένο με φύλλα άκανθας) εμφανίζεται στο Βυζάντιο ήδη από τον 6^ο αιώνα και διαδίδεται στην τέχνη της Κωνσταντινούπολης τον 10^ο-11^ο αιώνα (χειρόγραφα-σμάλτα)⁹³ ενώ η εφαρμογή του στη Παναγία του Οσίου Λουκά εγκαινιάζει την εισαγωγή του στη μεσοβυζαντινή γλυπτική του ελλαδικού χώρου⁹⁴. Το θέμα βρίσκει μεγάλη διάδοση τον 12^ο αιώνα και συναντάται στο διάκοσμο κυρίως κιονοκράνων και κοσμητών. Παρόμοιο διάκοσμο συναντάμε σε θραύσμα κοσμήτη από τη Γλυκή Θεσπρωτίας που η C. Vanderheyde το χρονολογεί στον 11^ο αιώνα (πίν. XII)⁹⁵. Το κιονόκρανο μας συγκριτικά με αυτό της Γλυκής παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες στην απόδοση των φύλλων της άκανθας και μπορεί να τοποθετηθεί την ίδια περίοδο (11^{ος} αιώνας).

Το έκτο κιονόκρανο (Κ6, εικ. 6α, β, γ) προέρχεται από το κάστρο Ναυπάκτου. Ανήκει στον τύπο του κορινθιακού κιονοκράνου⁹⁶. Αποτελείται από δύο συνανήκοντα θραύσματα. Η άνω επιφάνεια του κιονοκράνου σώζεται αποθραυσμένη. Οι πλάγιες όψεις του φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με το θέμα του ακανθοειδούς ανθέμιου. Οι λοβοί των ακανθόφυλλων συνδέονται σχηματίζοντας γεωμετρικά σχήματα που αντιγράφουν παλαιοχριστιανικά πρότυπα⁹⁷. Διπλά τόξα πλαισιώνουν τα ανθέμια. Το μεταξύ τους κενό γεμίζουν μικρά τρίφυλλα ανθέμια. Στο ύψος του άβακα και στο μέσον κάθε πλευράς υπάρχει έξεργο, ακόσμητο κομβίο.

Το ακανθοειδές ανθέμιο που απαντά ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο μεμονωμένο ή σε οριζόντια παράταξη επιβιώνει και στα γλυπτά της μεσοβυζαντινής περιόδου. Απαντά σε επιστύλια, κοσμητές επιστυλίων, θυρώματα, ελκυστήρες κ.α.

Το κιονόκρανο μας φαίνεται να μιμείται παλαιότερα πρότυπα ως προς τη μορφή και τη γενική εντύπωση της διακόσμησης⁹⁸. Συγκεκριμένα το κιονόκρανο φαίνεται να αντιγράφει πρότυπα του 6^{ου} αιώνα ως προς τη μορφή του. Όσον αφορά όμως στην

⁹³ Μανωλέσσου 2011, 124, υποσ. 240 όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία

⁹⁴ Μπούρα 1980, 65. Δρανδάκης 2002, 341.

⁹⁵ Vanderheyde 2005, 29, πιν. XII α-β, εικ. 25 α, β

⁹⁶ Μέντζος 1989, 64 κ.ε.

⁹⁷ Dennert 1997, 121, πίν. 47, 125-126.

⁹⁸ Zollt 1994, 222-223.

επεξεργασία και την απόδοση του φυτικού διακόσμου του, εντοπίζονται ομοιότητες με γλυπτά του 11^{ου} αιώνα⁹⁹ όπως με κιονόκρανο από τη Γλυκή Θεσπρωτίας (11^{ος} αιώνας)¹⁰⁰, με αμφικιονίσκο από τον Άγιο Αθανάσιο Θήβας (11^{ος} αιώνας)¹⁰¹ και με επίθημα κιονοκράνου σε δεύτερη χρήση από το ταφικό παρεκκλήσι της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (1080)¹⁰². Ως εκ τούτου, χρονολογικά μπορούμε να το τοποθετήσουμε τον 11^ο αιώνα.

Το έβδομο κιονόκρανο (Κ7, εικ. 7α, β) βρέθηκε κοντά στο Οθωμανικό Λουτρό στο κάστρο Ναυπάκτου. Έστεφε πεσσίσκο τέμπλου και φέρει διακόσμηση στις τρεις μόνο πλευρές του. Η τέταρτη έχει μείνει ημίεργη. Με ανάγλυφο διάκοσμο αποδίδονται, σε δύο σειρές, όρθιοι τριταίνιωτοί έλικες. Οι έλικες της άνω σειράς διαμορφώνονται σε σχήμα S και από το σημείο επαφής τους φύεται οξύληκτο ανθέμιο. Αντιθετικά αποδίδονται οι έλικες της κάτω σειράς. Στο κέντρο τους οι έλικες σχηματίζουν ρομβοειδές μοτίβο που κοσμεείται με οφθαλμό. Αντίστοιχο διάκοσμο συναντούμε σε κιονόκρανα του 12^{ου} αιώνα από τη Συλλογή Θησείου στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (πίν. XIIIα, β), καθώς και στα κιονόκρανα των πεσσίσκων του τέμπλου του ναού του Οσίου Μελετίου¹⁰³ Κιθαιρώνα (πίν. XIIIδ) που χρονολογούνται την ίδια περίοδο (τον 12^ο αιώνα). Τον ίδιο αιώνα τοποθετείται και τμήμα περιθυρώματος με αντίστοιχο διακοσμητικό θέμα που φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (πίν. XIIIγ). Το γλυπτό μας με βάση τα παραπάνω μπορεί να χρονολογηθεί τον 12^ο αιώνα.

3.2 ΘΩΡΑΚΙΑ

Τα θωράκια¹⁰⁴ που παρουσιάζονται στον κατάλογο που ακολουθεί είναι συνολικά δώδεκα και προέρχονται: α) πέντε από την ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής

⁹⁹ Grabar 1976, 43, αρ.13, πιν. IXc, d. Dennert 1997, πιν. 40.

¹⁰⁰ Vanderheyde 2005, 29, πιν. VIII α-β, εικ. 17 α, β

¹⁰¹ Μανωλέσσου 2011, 127.

¹⁰² Hjort 1979, εικ. 44,46,49.

¹⁰³ Ορλάνδος 1939-40, 73, εικ. 24. Grabar 1976, 102-103, αρ.85, πιν. LXXIVa, LXXIVb.

¹⁰⁴ Ορλάνδος 1954, 512 κ.ε.

βασιλικής της Ναυπάκτου (K8, K10, K11, K12, K13), β) τέσσερα από ανασκαφές στο κάστρο και την πόλη της Ναυπάκτου (K9, K16, K18, K19) και γ) τρία άγνωστης προέλευσης (K14, K15, K17).

Είναι όλα μαρμάρινα και διακρίνονται σε: αμφίγλυφα, διάτρητα, απλά με διάκοσμο στη μία πλευρά τους και σε «δίδυμα». Χρονολογικά καλύπτουν όλη την εξεταζόμενη περίοδο.

Το πρώτο θωράκιο (K8, εικ. 8) της μελέτης μας προέρχεται από την παλαιοχριστιανική βασιλική Ναυπάκτου και συγκεκριμένα από το οικόπεδο Βέργου¹⁰⁵. Είναι αποθραυσμένο περιμετρικά Στην κύρια όψη του φέρει ανάγλυφο διάκοσμο πτηνού, από το οποίο σώζεται τμήμα του σώματος, του λαιμού και το ένα πόδι. Πιθανότατα στο κέντρο του θωρακίου υπήρχε ομφάλιο καθώς σώζεται τμήμα διπλής καμπύλης ταινίας. Η πίσω όψη του είναι ακόσμητη και αδρά λαξευμένη με βελόνι.

Η απεικόνιση ζώων σε ειρηνικό φυσικό περιβάλλον στον διάκοσμο των ναών, όπως εδώ, ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή συνδέεται με την αποδοχή ηρεμίας στην αιώνια ζωή και γενικά με την απεικόνιση του παραδείσου¹⁰⁶. Μάλιστα στη χριστιανική εικονογραφία η απεικόνιση πτηνών (πχ. παγωνιών, αετοί, χήνα, πετεινός), βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας ανάμεσα σε όλα τα ζώα. Τα πτηνά χρησιμοποιούνται ευρέως αλληγορικά για να αποδώσουν τις ψυχές των πιστών¹⁰⁷.

Στα παλαιοχριστιανικά θωράκια είναι πολύ συνηθισμένη η απεικόνιση πτηνών είτε εκατέρωθεν σταυρού είτε ως παραπληρωματικά κοσμήματα σε γεωμετρικά θέματα¹⁰⁸. Το θωράκιο έχει συνδεθεί με την πρώτη φάση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου και χρονολογείται τον 5^ο αιώνα¹⁰⁹. Στην χρονολόγηση του την περίοδο αυτή συμβάλει επίσης η πλαστικότητα με την οποία αποδίδεται το σώμα του πτηνού και η σαφής διάκριση του βάθους του αναγλύφου.

¹⁰⁵ Ζίας 1973-74, 543-545.

¹⁰⁶ Μπούρας – Μπούρα 2002, 560, 590 σημ. 272.

¹⁰⁷ Μανωλέσσου 2011, 114.

¹⁰⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 47, εικ.44, 77 εικ.104,78 εικ.105.

¹⁰⁹ Ζίας 1973-74, 543-545.

Το δεύτερο εξεταζόμενο θωράκιο (Κ9, εικ. 9) προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου Τσέλιου στη Ναύπακτο και αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα διάτρητου θωρακίου της μελέτης μας. Το θραύσμα σώζεται αποθραυσμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Από την διακόσμηση του σώζεται το εξωτερικό πλαίσιο και τμήμα του κεντρικού και διαγώνιου στελέχους. Το εξωτερικό πλαίσιο ορίζεται από δυο ανισοϋψείς ταινίες στο μέσον των οποίων υπάρχει εγχάρακτος κύκλος που περικλείει έξεργο οφθαλμό. Λόγω του πολύ μικρού μεγέθους του θραύσματος είναι δύσκολο το θραύσμα να τοποθετηθεί χρονολογικά. Το πιο πιθανό βάσει της διάτρητης τεχνικής σε συνδυασμό με την εγχάρακτη να εντάσσεται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Το τρίτο εξεταζόμενο θωράκιο (Κ10, εικ. 10 ,β) αποτελείται από επτά συνανήκοντα θραύσματα. Στο αριστερό του τμήμα διακρίνεται το πλαίσιο δεύτερου συνεχόμενου θωρακίου. Πρόκειται προφανώς για δίδυμο θωράκιο. Φέρει αμφίγλυφη διακόσμηση. Στην κύρια όψη του φέρει διακόσμηση ρόμβου εγγεγραμμένου σε τετράγωνο. Τέσσερις κόμβοι συνδέουν το ρόμβο με το τετράγωνο πλαίσιο ενώ ακόμη τέσσερις κοσμούν τις γωνίες του πλαισίου του. Τα γεωμετρικά σχήματα εμπλέκονται μεταξύ τους με τη μέθοδο των σηρικών τροχών. Σχηματίζονται από ταινία που διαμορφώνεται διπλή με τη χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής. Εξωτερική ακόσμητη ταινία ορίζει το θέμα. Το εξωτερικό πλαίσιο είναι επίπεδο και πλατύ σε αντίθεση με το εσωτερικό που είναι λεπτό και λοξής διατομής. Στο κέντρο του ρόμβου σχηματίζεται διπλός κύκλος, ο οποίος περικλείει τετράφυλλο ρόδακα¹¹⁰ εγγεγραμμένο σε μικρότερο κύκλο. Την πίσω όψη των θωρακίων κοσμεί σε χαμηλό ανάγλυφο λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις, ο οποίος βαίνει στην ταινία του πλαισίου.

Το διακοσμητικό θέμα του ρόμβου εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο¹¹¹ ανήκει στα θέματα της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής, ιδιαίτερα διαδεδομένα τον 5^ο και 6^ο αιώνα¹¹² και απαντά κυρίως σε χριστιανικές σαρκοφάγους και θωράκια. Στα παλιότερα παραδείγματα ανήκουν τα γωνιακά τμήματα θωρακίων από τον Άγιο Μηνά

¹¹⁰ Ο τετράφυλλος ρόδακας απαντά ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως λ.χ. σε στηθαίο του 6^{ου} αιώνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης (Firatli 1990, 145-146, αρ. 290, πίν. 89, εικ. 290a).

¹¹¹ Πάλλας 1950, 233-249. Σκλάβου- Μαυροειδή 1996, 543.

¹¹² Grabar 1976, 75.

Θεσσαλονίκης του τέλους του 4^{ου} αιώνα¹¹³. Ομόκεντροι, εγγεγραμμένοι σε ορθογώνιο, ρόμβοι αποτελούν ένα από τα κύρια θέματα στην Κωνσταντινούπολη τον 5^ο και 6^ο αιώνα και κυρίως τους χρόνους του Ιουστινιανού¹¹⁴. Ορθογώνια με ρόμβους χρησιμοποιήθηκαν εναλλάξ με άλλα θέματα σε τμήματα της κάτω επιφάνειας του θριγκού των ναών Αγίων Σεργίου και Βάκχου και Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης¹¹⁵. Μέχρι τον 7^ο αιώνα το θέμα διατηρεί τον γεωμετρικό του χαρακτήρα¹¹⁶.

Από τον 9^ο -10^ο αιώνα το ίδιο θέμα αποδίδεται σε συνθετότερο συνδυασμό: τα τρία γεωμετρικά σχήματα, ορθογώνιο- ρόμβος-τρίγωνο, αποτελούν ενιαίο σύνολο που σχηματίζεται από την ταινία του πλέγματος και συνδέεται με κόμβους που συνήθως περικλείουν ρόδακες και σπανιότερα σταυρό, πτηνό ή άλλα θέματα (πίν. XIVα, β). Ο σύνθετος και εμπλεκόμενος αυτός τύπος κυριαρχεί στη γλυπτική του 11^{ου} αιώνα.

Την πίσω όψη του θωρακίου κοσμεί σε χαμηλό ανάγλυφο λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις ο οποίος βαίνει στην ταινία του πλαισίου. Η διακόσμηση ανάγλυφων σταυρών σε θωράκια με πεπλατυσμένες κεραίες που εφάπτονται στο πλαίσιο ή εισχωρούν σε αυτό είναι πολύ διαδεδομένη σε ολόκληρο τον παλαιοχριστιανικό κόσμο (πίν. XIVγ), και κυρίως στην Ελλάδα¹¹⁷.

Το θέμα των σφηρικών τροχών, γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο¹¹⁸, συνηθίζονταν κυρίως σε ψηφιδωτά παλαιοχριστιανικά δάπεδα¹¹⁹. Χρησιμοποιείται πολύ συχνά στη γλυπτική από τον 10^ο και κυρίως τον 11^ο αιώνα, ακολουθώντας με τρόπο απλουστευμένο, πρότυπα από πολυτελή υφάσματα¹²⁰ και από

¹¹³ Παζαράς 1977, 30-31, πίν. I, 1-2.

¹¹⁴ Grabar 1963, 75, πίν. XXV 1, 2, 4.

¹¹⁵ Mathews 1976, 251.

¹¹⁶ Frantz 1965, 202, εικ.14. Megaw 1972, 328, εικ. 26.

¹¹⁷ Russo 1978, 323-325. Sodini 1980ii, 87 κ.ε. Βλ. επίσης παραδείγματα από τη βασιλική Β' της Νέας Αγχιάλου (Σωτηρίου 1929, 135, εικ. 185-186), από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου-Σωτηρίου 1952, 172, πίν. 47δ, 173, πίν. 49α), από τη βασιλική της Αμφίπολης (Στίκας 1966, 42, εικ. 3. Στίκας 1971, 46, πίν. 62β).

¹¹⁸ Σωτηρίου 1960-61, 113-114.

¹¹⁹ Μπούρας-Μπούρα 2002, 543-544. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν. 138α, 94, πίν. 131, 105, πίν. 148β, 149, 107, πίν. 158, 119.

¹²⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε πολυτελές ύφασμα που βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο Ραβέννας με παράσταση σφηρικών τροχών με εγγεγραμμένα λιοντάρια που χρονολογείται στον 9^ο - 10^ο αιώνα, βλ. Muthesius 1997, 182, πίν. IIA,B

τη διακόσμηση εικονογραφημένων χειρογράφων¹²¹. Παραδείγματα της χρήσης του θέματος απαντούν στην Παναγία του Οσίου Λουκά¹²², στη Συλλογή Ασκληπείου στην Αθήνα¹²³ και στην Κόρινθο¹²⁴.

Η εικονογραφική απόδοση του κεντρικού θέματος στο θωράκιο μας δεν έχει αποκτήσει ακόμα τον περίπλοκο και συμπλεκόμενο χαρακτήρα που συναντάμε σε θωράκια με αντίστοιχο διάκοσμο από τον 10^ο αιώνα και εξής. Επιπλέον τα επιμέρους στοιχεία στην απόδοση του διακόσμου του παραπέμπουν σε μία χρονολόγηση προς το τέλος των «μεταβατικών χρόνων» ή και στην αρχή των μεσοβυζαντινών (πιθανότατα τον 9^ο αιώνα).

Συγκεκριμένα η χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής (Kerbschnitt) δεν απαντά στους παλαιοχριστιανικούς αλλά από τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Το μοτίβο των γεωμετρικών σχημάτων που εμπλέκονται μέσω σηρικών τροχών είναι επίσης μεσοβυζαντινό με αφετηρία τον 9^ο και μεγάλη διάδοση από τον 10^ο¹²⁵ αιώνα.

Οι έξεργοι πεταλόμορφοι ρόδακες εμφανίζονται επίσης τον 9^ο-10^ο αιώνα. Ο λεπτοφυής σταυρός στην πίσω όψη είναι μετεξέλιξη των παλαιοχριστιανικών που είναι περισσότερο σφριγηλοί. Η χρήση της ταινίας λοξής διατομής στα πλαίσια αποτελεί επίσης όψιμο χαρακτηριστικό. Απαντά π.χ. στα θωράκια του υπέρωου του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹²⁶ που έχουν χρονολογηθεί στον 9^ο αιώνα και στα θωράκια της κλίμακας του άμβωνα της Μητρόπολης της Καλαμπάκας, για τον οποίο πρόσφατα προτάθηκε μία χρονολόγηση στους μέσους βυζαντινούς χρόνους¹²⁷. Το γλυπτό μας πιθανότατα είναι από τα ελάχιστα παραδείγματα που μπορούν να τοποθετηθούν στη μετάβαση του εικονογραφικού διακόσμου από απλό γεωμετρικό μοτίβο σε σύνθετο συμπλεκόμενο με σηρικούς τροχούς μοτίβο.

Το τέταρτο θωράκιο (K11, εικ. 11), αποτελεί θραύσμα που περισυλλέχθηκε από την ίδια ανασκαφή με το K10 και φέρει ανάλογο διάκοσμο με αυτό. Πρόκειται

¹²¹ Μπούρα 1980, 74.

¹²² Στο ίδιο, εικ. 96-99, 101-103, 135, 137-138, 145-146, 184.

¹²³ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 120, αρ.160.

¹²⁴ Scranton 1957, 119, αρ. 154.

¹²⁵ Βλ. γλυπτά Μουσείου Σμύρνης (Ορλάνδος 1937, 128-158) και τέμπλο καθολικού Βατοπαιδίου (Παζαράς 2001, 39, εικ.33-35).

¹²⁶ Σωτηρίου –Σωτηρίου 1952, πιν. 51γ.

¹²⁷ Sythiakaki-Kritsimalli –Voyadjis 2011, 195-227.

προφανώς για τμήμα από το δίδυμο θωράκιο του τέμπλου του ναού. Το θωράκιο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση και στις δυο όψεις του. Το κεντρικό μοτίβο του θωρακίου συνθέτουν διπλές συμπλεκόμενες ταινίες που σχηματίζουν τετράγωνο πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται ρόμβος. Στις γωνίες του πλαισίου και στα σημεία σύνδεσης με τον ρόμβο σχηματίζονται κόμβοι. Στο κέντρο του ρόμβου, διπλός κύκλος περικλείει τετράφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε μικρότερο κύκλο. Το όλο θέμα στην κύρια όψη του θωρακίου ορίζεται από εξωτερική ταινία πλάτους 0,14μ. και δυο περιμετρικά πλαίσια.

Στην πίσω όψη του θωρακίου εικονίζεται σε χαμηλό ανάγλυφο, λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις. Το θωράκιο τοποθετείται χρονολογικά όπως και το προηγούμενο στο τέλος των «μεταβατικών χρόνων» ή και στην αρχή των μεσοβυζαντινών (πιθανότατα τον 9^ο αιώνα).

Το πέμπτο θωράκιο (Κ12, εικ. 12α, β) βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Δημητρακοπούλου και αποτελείται από πέντε συνανήκοντα θραύσματα. Φέρει στην κύρια όψη του ανάγλυφη διακόσμηση κύκλου που ενώνεται με τέσσερις μικρότερους στις γωνίες. Πρόκειται για το λεγόμενο «πενταόμφαλον» ή θέμα των πέντε άρτων που εμφανίζεται γύρω στον 9^ο αιώνα¹²⁸. Περικλείει γεωμετρικό πλέγμα- κομβίο, γνωστό ως λημνίσκο¹²⁹. Η πίσω όψη του διακοσμείται με λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις μέσα σε διπλό πλαίσιο.

Το θέμα του λημνίσκου (τρεις διασταυρούμενες ελλείψεις με κοίλες πλευρές), έχοντας ως αφετηρία το εξάκτινο άστρο του Δαβίδ¹³⁰, προέρχεται από την αρχαιότητα και ήταν σύνηθες θέμα στην ιουδαϊκή αλλά και στη βυζαντινή τέχνη. Λόγω της ιουδαϊκής του καταγωγής, του αποδόθηκε αποτροπαϊκός χαρακτήρας, ως δύναμης εναντίον των δαιμόνων¹³¹ και για αυτό ήταν πολύ συνηθισμένο θέμα σε θωράκια

¹²⁸ Παζαράς 2001, 37, εικ.47, 48.

¹²⁹ Το θέμα του λημνίσκου, γνωστό από την παλαιοχριστιανική περίοδο (κοσμεί κυρίως ψηφιδωτά δάπεδα) είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά τον 10^ο- 11^ο αιώνα, βλ. Δημητροκάλλης 2002, 229-248. Μπούρας-Μπούρα 2002, 165, εικ. 101-102, σημ. 15-19.

¹³⁰ Meinandrus 1975-76, 98.

¹³¹ Στο ίδιο, 100.

κυρίως σαρκοφάγων της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής¹³², σε προσκυνητάρια, επιστύλια τέμπλων, αλλά και σε κάθε είδους γλυπτά. Γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση και χρήση στη μεσοβυζαντινή γλυπτική¹³³ και ειδικότερα σε γλυπτά του 11^{ου} κυρίως αιώνα, λ.χ. στα κιονόκρανα της Παναγίας των Χαλκείων (1028)¹³⁴ αλλά και σε δάπεδα με opus sectile, κυρίως του 12^{ου} αιώνα, όπως λ.χ. στη Μονή Λέχοβας στην Κορινθία¹³⁵. Είναι επίσης κοινό θέμα στα γλυπτά του 9^{ου} -10^{ου} αιώνα από την Θήβα¹³⁶ και την Εύβοια. Σε μεταγενέστερα έργα, τα οποία χρονολογούνται από τον 11^ο έως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, μπορούμε να αναφέρουμε γλυπτά από τη Μητρόπολη Σερρών¹³⁷, την κρύπτη του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹³⁸, το Μουσείο Ρόδου¹³⁹ και την Κοίμηση της Απιδιάς Λακωνίας (πίν. XVIα, β)¹⁴⁰.

Το πιο κοντινό παράλληλο του θωρακίου της βασιλικής μας και από τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα του συγκεκριμένου μοτίβου, είναι ένα θωράκιο από τη Βασιλική του Μαρτυρίου της Νέας Αγχιάλου¹⁴¹ (πίν. XVα), το οποίο έχει χρονολογηθεί από τη Β. Συθιακάκη τον 9^ο αιώνα¹⁴² και ορίζει μία οψιμότερη φάση της βασιλικής. Η βασιλική αυτή έχει χρονολογηθεί, από επιγραφή μπροστά στη Βασίλειο Πύλη, στο 431¹⁴³. Ωστόσο το μνημείο πρέπει να γνώρισε και οψιμότερες φάσεις, όπως μαρτυρούν το ψηφιδωτό με τα ελεύθερα θέματα του βόρειου κλίτους και το μαρμαροθέτημα του Ιερού Βήματος που είναι όμοιο με εκείνο της βασιλικής Α'¹⁴⁴ και

¹³² Βλ. σαρκοφάγο από Απιδέα Λακωνίας (Ορλάνδος 1935, 132, εικ.7), ψευδοσαρκοφάγο στην Παλαιά Μητρόπολη Σερρών (Παζαράς 1988, 22, πιν.3α) και ψευδοσαρκοφάγο στο Μουσείο Ρόδου (Παζαράς 1988, 50, πιν. 56α).

¹³³ Παζαράς 2001, 46, 109.

¹³⁴ Βελένης 2008, 231-247.

¹³⁵ Μανωλέσσου 2011, 139.

¹³⁶ Ορλάνδος 1939-1940, 119 κ.ε.

¹³⁷ Παζαράς 1988, 110, πιν. 3α, 23β.

¹³⁸ Παζαράς 1984, 55, πίν.25 α.

¹³⁹ Παζαράς 1988, 54, 56α.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, πίν.54 α-γ.

¹⁴¹ Λαζαρίδης 1976, πιν. 42α-β.

¹⁴² Συθιακάκη 2012, 153 σημ. 287, 443.

¹⁴³ Ντίνα 1990, 91.

¹⁴⁴ Σωτηρίου 1929, 52-58, 108-115. Θεωρεί ότι η επένδυση του δαπέδου της βασιλικής Α', έγινε μετά τα χρόνια του Ιουστινιανού, βασισμένος σε μονόγραμμα χαραγμένο σε μία από τις πλάκες αυτές. Το ίδιο πιστεύει και για το δάπεδο της βασιλικής Δ'.

της βασιλική Δ' ¹⁴⁵ αλλά κυρίως τα θωράκια της ¹⁴⁶. Στα πρωιμότερα μεσοβυζαντινά παραδείγματα συγκαταλέγεται ακόμη ένα θωράκιο που αποδίδεται στο τέμπλο του κοιμητηριακού ναού της Μεγίστης Λαύρας ¹⁴⁷ (πίν. XVγ), με ενεπίγραφο διάκοσμο που επικρατεί στους βυζαντινούς χρόνους και χρονολογείται στα τέλη του 10^{ου} αιώνα.

Το θωράκιο μας, αφενός γιατί αποτελεί ανασκαφικό συνεύρημα με τα K10 και K11 αφετέρου γιατί η τεχνική του επεξεργασία και απόδοση υπακούει στους κανόνες που περιγράψαμε ανωτέρω (στο K10), μπορεί και αυτό να τοποθετηθεί χρονολογικά στο τέλος των «μεταβατικών χρόνων» ή και στην αρχή των μεσοβυζαντινών (πιθανότατα στον 9^ο αιώνα).

Το έκτο θωράκιο (K13, εικ. 13) προέρχεται και αυτό από την ανασκαφή του οικοπέδου Δημητροπούλου. Το θωράκιο σώζεται αποσπασματικά, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού διακοσμητικού μοτίβου και μέρος του περιμετρικού του πλαισίου δεν βρέθηκε. Από το κεντρικό μοτίβο διατηρούνται μόνο το άνω και κάτω τμήμα του κύκλου καθώς και οι τέσσερις κόμβοι που σχηματίζονται στις τέσσερις γωνίες του ορθογώνιου πλαισίου και περιέχουν έξεργο οφθαλμό. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση.

Στην κύρια όψη του σχηματίζεται εξωτερική ακόσμητη ταινία, στην οποία περικλείεται ανάγλυφη διακόσμηση κύκλου που ενώνεται με τέσσερις μικρότερους στις γωνίες. Πρόκειται για το ίδιο διακοσμητικό θέμα («πενταόμφαλον» ή θέμα των πέντε άρτων που εμφανίζεται γύρω στον 9^ο αιώνα) με το θωράκιο που περιγράψαμε παραπάνω (K12) και προέρχεται και αυτό από το τέμπλο του ναού. Αποτελούσε δίδυμο θωράκιο. Η πίσω όψη του θωρακίου διακοσμείται με λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις μέσα σε διπλό πλαίσιο.

Το θωράκιο χρονολογείται στο τέλος των «μεταβατικών χρόνων» ή και στην αρχή των μεσοβυζαντινών (πιθανότατα στον 9^ο αιώνα).

Το έβδομο θωράκιο (K14, εικ. 14), είναι άγνωστης προέλευσης. Η κύρια όψη του αρχιτεκτονικού μέλους φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, από τον οποίο σώζεται τμήμα του

¹⁴⁵ Η βασιλική Δ', που είναι γνωστή και ως κοιμητηριακή, έχει χρονολογηθεί από τον Σωτηρίου στα τέλη του 6^{ου} ή στον 7^ο αιώνα, βλ. Σωτηρίου 1937, 177. Σωτηρίου 1954, 147-148.

¹⁴⁶ Λαζαρίδης 1976, πιν. 42 α, β.

¹⁴⁷ Ανδρούδης 2008, 264, 274, εικ. 4.

περιμετρικού πλαισίου που σχηματίζεται από διπλή ταινία. Από το κεντρικό μοτίβο σώζεται ισοσκελές τρίγωνο, στο οποίο περικλείεται τρίφυλλο ανθέμιο με διπλές απολήξεις στα δυο φύλλα του. Στη μια εξωτερική πλευρά του τριγώνου διακρίνεται επίσης ένα φύλλο ανθεμίου. Κάτω από το τρίγωνο διακρίνονται πεπλατυσμένες απολήξεις πιθανόν από κεραίες σταυρού.

Οι μικρές διαστάσεις του θραύσματος και το εικονογραφικό θέμα δεν μας επιτρέπουν να κάνουμε πολλές συγκρίσεις. Μπορούμε ωστόσο να αναφέρουμε ένα θραύσμα από κιονόκρανο αμφικιονίσκου που φέρει παρόμοιο διάκοσμο και χρονολογείται τα τέλη του 11^{ου} αιώνα¹⁴⁸. Πιθανόν να ανήκει στην ίδια περίοδο (τέλη 11^{ου} αιώνα).

Το όγδοο θωράκιο (Κ15, εικ. 15) είναι επίσης άγνωστης προέλευσης. Το θωράκιο αποτελείται από τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα. Η πίσω επιφάνειά του είναι ακόσμητη. Η κύρια όψη του διακοσμείται με το θέμα του λωτού και του ακανθοειδούς ανθεμίου σε χαμηλό ανάγλυφο¹⁴⁹. Διπλό κυμάτιο, καμπύλης διατομής, οριοθετεί τον διάκοσμο στο κάτω μέρος. Ακολουθεί τριμερής ταινία που συμπλέκεται δημιουργώντας κόμβο σφηρικού τροχού.

Το άνθος του λωτού, θέμα ανατολικής προέλευσης¹⁵⁰ είναι ιδιαίτερα αγαπητό σε γλυπτά από τη Θήβα, την Αθήνα¹⁵¹ (πίν. XVIIα) και την Πελοπόννησο¹⁵² που χρονολογούνται τον 12^ο αιώνα. Το ακανθοειδές ανθέμιο έχει τις ρίζες του στην αρχαία ελληνική τέχνη και η χρήση του φθάνει έως και τη βυζαντινή εποχή είτε σε απλή μορφή είτε σε συνθετότερες παραστάσεις¹⁵³.

Η εναλλαγή φύλλων λωτού και ακανθοειδούς ανθεμίου αποτελεί συχνότατο κόσμημα σε γλυπτά του 11^{ου} και κυρίως του 12^{ου} αιώνα. Το όλο θέμα αναπτύσσεται σε επίπεδη ή ελαφρώς κοίλη επιφάνεια (cavetto)¹⁵⁴. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη χρήση του σε επιθήματα κιονόκρανων του 12^{ου} αιώνα στην εκκλησία της Παναγίας του Οσίου

¹⁴⁸ Κατσιώτη – Παπαβασιλείου 2002, 136, εικ. 20.

¹⁴⁹ Μπούρα 1980, 64.

¹⁵⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 45.

¹⁵¹ Μπούρας 1985-86, 49, εικ. 19.

¹⁵² Δρανδάκης 2002, εικ. 220.

¹⁵³ Για την εξέλιξη του θέματος, βλ. Ξυγγόπουλος 1925, 107-121.

¹⁵⁴ Μπούρας – Μπούρα 2002, 542.

Λουκά Φωκίδα¹⁵⁵ (πίν. XVIIγ, δ), σε περιθύρωμα από την αγορά Κορίνθου¹⁵⁶ του 12^{ου} αιώνα, σε γείσο θωρακίου τέμπλου του 12^{ου} -13^{ου} αιώνα στην εκκλησία Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στην Άρτα¹⁵⁷ (πίν. XVIIε) καθώς και σε τμήμα επιστυλίου του 12^{ου} αιώνα που φυλάσσεται στη γλυπτοθήκη της Παρηγορήτισσας της Άρτας (πίν. XVIIβ)¹⁵⁸. Το γλυπτό μας έχει χρονολογηθεί από την C.Vanderheyde τον 11^ο αιώνα καθώς σε σύγκριση με τα προαναφερόμενα παραδείγματα του 12^{ου} αιώνα η απόδοση του ακανθοειδούς ανθεμίου δεν έχει ακόμη αποκτήσει τον νατουραλισμό που διακρίνει τα ανθέμια του 12^{ου} αιώνα.

Το ένατο θωράκιο (K16, εικ. 16) προέρχεται από ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο 4^ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου. Το θωράκιο σώζεται αποθραυσμένο στις τρεις από τις τέσσερις πλευρές του. Η κύρια όψη του είναι διακοσμημένη με μεγάλο ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα. Στα αριστερά του σταυρού εικονίζεται ψηλό κυπαρίσσι. Το φύλλωμά του αποδίδεται με λοξές γλυφές. Πιθανόν να υπήρχε και δεύτερο κυπαρίσσι στα δεξιά του σταυρού, στο τμήμα που σήμερα είναι κατεστραμμένο. Το κάτω τμήμα του θωρακίου, που διαχωρίζεται με κοίλο κυμάτιο, διακοσμείται με τρεις συγκομβούμενους κύκλους¹⁵⁹. Εντός των κύκλων αποδίδεται το διακοσμητικό θέμα του πεντάφυλλου ανθεμίου με τη μορφή του «δενδρυλλίου»¹⁶⁰, του πυροστρόβιλου¹⁶¹ και του κόμβου του Σολομώντος. Η πίσω όψη του μέλους είναι ακόσμητη και αδρά δουλεμένη.

Ο διάκοσμος της κάτω ταινίας του θωρακίου (συνεχόμενοι κύκλοι σε παράταξη με διαφορετικό παραπληρωματικό διάκοσμο) παρουσιάζει θεματογραφικά στενή αναλογία με το διάκοσμο θωρακίου¹⁶² και επιστυλίου¹⁶³ του 11^{ου} -12^{ου} αιώνα από το

¹⁵⁵ Μπούρα 1980, πιν. 92, 95, 174. Bouras 1977-79, πίν.23, εικ.6

¹⁵⁶ Bouras 1977-79, πιν. 21 εικ.7

¹⁵⁷ Ορλάνδος 1936, 64, εικ. 7. Vanderheyde 2005, 48, πίν. XXV εικ. 52

¹⁵⁸ Vanderheyde 2005, 48, πίν. XXXV εικ. 74

¹⁵⁹ Σύμφωνα με τον Δ. Πάλλα (1960-61, 441), ο κύκλος χρησιμοποιήθηκε στη βυζαντινή τέχνη με το νόημα του κοσμικού συμβόλου, ως παράσταση του ουρανού.

¹⁶⁰ Παρόμοιο κόσμημα σε τροχούς υπάρχει σε μαρμάρινο κοσμήτη εντοιχισμένο στο ναό Αγ. Νικολάου Καλλονής, βλ. Καββαδία 1983, 319, 324, εικ. 10.

¹⁶¹ Για αντίστοιχα μοτίβα, βλ. Δημητρακοπούλου –Σκυλογιάννη 1985-1986, 157-173. Καββαδία 1983, 323.

¹⁶² Ορλάνδος 1937-38, 138, αρ. 12, εικ 10.

Μουσείο Σμύρνης (πίν. XVIIIγ). Αντίστοιχο διάκοσμο συναντούμε και σε επιθήματα κιονόκρανων στο παλαιό καθολικό της Μονής Ξενοφώντος του Αγίου Όρους¹⁶⁴, σε θωράκιο τέμπλου του 11^{ου} από τον Άγιο Νικόλαο Μεσσαράς Άνδρου¹⁶⁵ (πίν. XVIIIδ) και σε πεσσίσκο τέμπλου από τη Μητρόπολη Σερρών¹⁶⁶.

Οι πυροστρόβιλοι, οι ρόδακες και τα ανθέμια είναι χαρακτηριστικά του μεσοβυζαντινού θεματολογίου. Οι ρόδακες χρησιμοποιούνται ήδη από την αρχαιότητα, στην αρχαϊκή και κλασική τέχνη¹⁶⁷. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια απαντούν συχνά για να υποδηλώσουν τα άστρα του ουρανού (όπως στα ψηφιδωτά του μαιουσαλείου της Galla Placidia στη Ραβέννα). Με το πέρασμα των αιώνων ωστόσο έχασαν τον συμβολικό τους χαρακτήρα και χρησιμοποιήθηκαν ως παραπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία, κυρίως στα διάκενα των σταυρών¹⁶⁸.

Ο σταυρός που πλαισιώνεται από δένδρο είναι ένα διακοσμητικό θέμα πολύ συχνό, το οποίο απαντάται σε όλες τις μορφές της βυζαντινής τέχνης σε μεγάλη ποικιλία παραλλαγών (πίν. XVIIIα, β, στ)¹⁶⁹. Συχνά επίσης απαντάται το θέμα του σταυρού με κυπαρίσσια. Το κυπαρίσσι γνωστό από την αρχαιότητα ως δέντρο αειθαλές και αιωνόβιο, έχει συνδεθεί με τις χθόνιες θεότητες και τη λατρεία των νεκρών και αποτελεί σύμβολο της αιωνιότητας και της αθανασίας¹⁷⁰. Εικονίζεται σε αρχιτεκτονικά μέλη (θωράκια¹⁷¹, πίν. XVIII α, 11^{ος} αιώνας) και σε ταφικά γλυπτά (σαρκοφάγους¹⁷²), πίν. XVIIIβ) τα οποία έχουν συμβολικό χαρακτήρα και θέλουν να τονίσουν την αιωνιότητα και την ανάσταση. Παρεμφερή διάκοσμο συναντάμε σε κιονόκρανα¹⁷³ (πίν. XVIIIστ, 12^{ος} αιώνας) και σε επισκοπικούς θρόνους¹⁷⁴.

¹⁶³ Ορλάνδος 1937-38, 148, αρ. 25, εικ. 22, 152.

¹⁶⁴ Παζαράς 1987-88, 33-47.

¹⁶⁵ Ορλάνδος 1955-56, εικ. 41.

¹⁶⁶ Ορλάνδος 1939-40, εικ. 6, 7.

¹⁶⁷ Μπούρας– Μπούρα 2002, 548.

¹⁶⁸ Sheppard 1969, 66.

¹⁶⁹ Μέντζος 2008, 228, εικ. 3.

¹⁷⁰ Πετρονότης 1985, 80-81. Παζαράς 2008, 261, εικ. 10.

¹⁷¹ Βλ. πλάκα θωρακίου από την κρύπτη του Αγίου Δημητρίου, Μέντζος 2008, 228, εικ.3

¹⁷² Βλ. σαρκοφάγο Αγίας Σοφίας Κιέβου, Grabar 1976, 83-85, αρ.76., πίν. LVI, σαρκοφάγο από τον Άγιο Νικόλαο Βέροιας..

¹⁷³ Κιονόκρανο Μουσείου Ιωαννίνων από το χωριό Πετροβίτσα Θεσπρωτίας που χρονολογείται τον 12^ο αιώνα, Grabar 1976, πίν. LXXVIII.

¹⁷⁴ Βλ. τον μαρμάρινο επισκοπικό θρόνο της μητρόπολης Σερρών, Ορλάνδος 1939-40, 153-166, εικ 6, 7.

Το θωράκιο μπορεί να χρονολογείται στα τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αιώνα καθώς η ζώνη με τους τρεις συγκομβούμενους κύκλους αποτελεί μεν χαρακτηριστικό διακοσμητικό στοιχείο του 11^{ου} αιώνα ωστόσο η απόδοση του φυλλώματος του κυπαρισσιού με λοξές γλυφές παραπέμπει σε αντίστοιχα παραδείγματα του 12^{ου} αιώνα. Επίσης η στενή αναλογία της κάτω ζώνης με το διάκοσμο του επιστυλίου¹⁷⁵ του 11^{ου} - 12^{ου} αιώνα από το Μουσείο Σμύρνης που προαναφέραμε μπορεί να τοποθετήσει το θωράκιο μας στην ίδια περίοδο.

Το δέκατο θωράκιο (K17, εικ. 17) είναι άγνωστης προέλευσης και σώζεται αποθραυσμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Στην κύρια όψη του διακοσμείται με το θέμα του λημνίσκου. Το θέμα όπως είδαμε και σε προηγούμενο παράδειγμα (K12), έχει ως αφητηρία το εξάκτινο άστρο του Δαβίδ, προέρχεται από την αρχαιότητα και ήταν σύνηθες στην ιουδαϊκή αλλά και στη βυζαντινή τέχνη με ιδιαίτερη διάδοση και χρήση στη μεσοβυζαντινή γλυπτική. Στο κέντρο παριστάνεται εξάφυλλος ρόδακας, θέμα ιδιαίτερα προσφιλές στη μεσοβυζαντινή γλυπτική. Ο ρόδακας είχε αποτροπαϊκή σημασία και κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια θεωρούνταν σύμβολο ίδιας σημασίας με το σταυρό. Απαντά κυρίως σε θωράκια είτε μεμονωμένος είτε σε συνδυασμό με τον σταυρό. Οι εξάφυλλοι ρόδακες ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στη βυζαντινή γλυπτική γιατί χαράσσονταν εύκολα με διαβήτη¹⁷⁶. Στην πίσω όψη του θωρακίου διακρίνεται σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις. Το θωράκιο με βάση το διακοσμητικό του θέμα μπορεί να χρονολογηθεί τον 11^ο αιώνα.

Το ενδέκατο θωράκιο (K18, εικ. 18) προέρχεται από το κάστρο Ναυπάκτου, και συγκεκριμένα από την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος κοντά στον ναό του προφήτη Ηλία. Είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο και προέρχεται από θωράκιο τέμπλου. Στην κύρια όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση τριμερής ταινίας που κομβώνεται και ορίζει δύο διάχωρα, τα οποία πληρώνονται με καρδιάσχημα αντιθετικά μοτίβα. Το ανώτερο διάχωρο, από το οποίο σώζεται μόνο το κάτω τμήμα του, περικλείει λογχοειδές κόσμημα. Το κατώτερο τμήμα του θωρακίου δεν σώζεται.

¹⁷⁵ Ορλάνδος 1937-38, 148, αρ. 25, εικ. 22, 152.

¹⁷⁶ Μπούρας 1985-86, 55.

Είναι πολύ συνηθισμένη στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, κυρίως σε θωράκια, η χρήση ταινίας – κυρίως διπλής ή τριπλής- που συμπλεκόμενη δημιουργεί οφθαλμούς-κόμβους και σχήματα (ρόμβους, κυκλίσκους-τετράγωνα) που πληρούνται με διάφορα κοσμήματα. Τα καρδιόσχημα μοτίβα που χρησιμοποιούνται ως πλαίσια για ανθέμια ή άλλου είδους παραπληρωματικά κοσμήματα (όπως εδώ στην περίπτωση μας που περικλείουν λογχοειδές μοτίβο), είναι πολύ διαδεδομένα στην τέχνη της Κωνσταντινούπολης τον 10^ο-11^ο αιώνα, στα χειρόγραφα και τα σμάλτα¹⁷⁷. Στη γλυπτική χρησιμοποιούνται κυρίως από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα και εξής σε πεσσίσκους τέμπλου, επιθήματα, κιονόκρανα, πλαίσια, θυρώματα. Αντίστοιχο διακοσμητικό θέμα βρίσκουμε σε θραύσμα θωρακίου από την Άρτα που φυλάσσεται στην γλυπτοθήκη της Παρηγορήτισσας¹⁷⁸.

Βάσει του διακόσμου (ταινία που κομβώνεται, καρδιόσχημα μοτίβα) και της ομοιότητάς του με το θωράκιο από την Άρτα το θωράκιο μας μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη 11^{ου} –αρχές 12^{ου} αιώνα.

Το δωδέκατο θραύσμα (Κ19, εικ. 19) προέρχεται από το κάστρο Ναυπάκτου, και συγκεκριμένα από την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το 1999 από την τότε 8^η Εφορεία Αρχαιοτήτων στο κτήριο που βρίσκεται νοτιοδυτικά του ναού του προφήτη Ηλία¹⁷⁹. Είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο και προέρχεται από θωράκιο τέμπλου. Στην κύρια όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση τμήματος από ορθογώνιο ταινιωτό πλαίσιο που κομβώνεται στο σημείο σύνδεσής του με το κεντρικό ομφάλιο. Στο τρίγωνο που σχηματίζεται στη γωνία εικονίζεται ανθέμιο. Στο θραύσμα σώζεται ελάχιστο τμήμα διακόσμου από το κεντρικό ομφάλιο το οποίο πιθανώς κοσμούσαν με φυτικά μοτίβα. Η πίσω του όψη είναι αδρά δουλεμένη.

Το όλο θέμα αποδίδεται με την επιτεδόγλυφη τεχνική. Εικονογραφικά το θραύσμα μας παρουσιάζει αναλογία με το διάκοσμο της καλυπτήριας πλάκας της τρίτης σαρκοφάγου από το καθολικό της μονής Βλαχερνών στην Άρτα που χρονολογείται στο α΄ μισό του 13^{ου} αιώνα¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Παζαράς 1988, 101. Μπούρα 1980, 65. Μπούρας– Μπούρα 2002, 543.

¹⁷⁸ Παπαδοπούλου– Δημητροπούλου–Καραμπερίδη 2009, 17.

¹⁷⁹ Κωστή 2004, 589, πίν.6

¹⁸⁰ Παπαδοπούλου 2015, 109-110, εικ. 90,91 α,β.

Το όλο θέμα είναι πολύ συνηθισμένο στην μεσοβυζαντινή γλυπτική. Η απόδοσή του εδώ με την επιπεδόγλυφη τεχνική και η ομοιότητα του με αυτό της Βλαχέρνας το τοποθετεί στο α' μισό του 13^{ου} αιώνα.

3.3. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

Τα επιθήματα που θα παρουσιάσουμε είναι τέσσερα μαρμάρινα και προέρχονται τα τρία από ανασκαφικές εργασίες ενώ το τέταρτο είναι άγνωστης προέλευσης. Τα δύο είναι επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων (K20, K23) το ένα επίθημα αμφικίονα (K21) και το άλλο επίθημα κιονοκράνου (K22).

Τα επιθήματα¹⁸¹ είναι αρχιτεκτονικά μέλη με μορφή ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, τα οποία παρεμβάλλονταν ανάμεσα στα κιονόκρανα, τους αμφικίονες, κ.λπ. και την ανωδομή του κτίσματος. Επιθήματα έφεραν τα ιωνικά¹⁸², τα κορινθιακά κιονόκρανα¹⁸³ και οι παραλλαγές τους, ενώ η χρήση τους επεκτάθηκε και στα τεκτονικά κιονόκρανα¹⁸⁴. Τα επιθήματα που εξετάζουμε είναι αυτόνομα και δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα το είδος των κιονοκράνων που επέστεφαν. Η κατηγορία αυτή του αυτοτελούς- ελεύθερου επιθήματος στον ελλαδικό χώρο συνυπήρξε για μεγάλο χρονικό διάστημα με το συμφυές επίθημα¹⁸⁵. Η πρώτη εμφάνιση του επιθήματος δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια. Τα πρωϊμότερα ασφαλώς χρονολογημένα ιωνικά κιονόκρανα με κανονικό χωριστό επίθημα φαίνεται να είναι εκείνα που φέρουν τα τυφλά αψιδώματα στο δεύτερο διάζωμα του Βαπτιστηρίου των

¹⁸¹ Ορλάνδος 1994, 313 κ.ε. Συθιακάκη 2012, 381-382.

¹⁸² Deichman 1958, 63.

¹⁸³ Deichman 1956, 43.

¹⁸⁴ Ορλάνδος 1994, 325-333.

¹⁸⁵ Το ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές στην Κωνσταντινούπολη (η Βασιλική του Στουδίου (453) είναι το πρώτο γνωστό κτήριο με κιονόκρανα του τύπου αυτού), τη Μ. Ασία (Yegül 1974, 265 κ.ε.), τα Βαλκάνια, τα νησιά του Αιγαίου και τη Βόρεια Αφρική. Αντίθετα περιορισμένα είναι τα ανάλογα παραδείγματα από την Ιταλική χερσόνησο. Στον ελλαδικό χώρο χαρακτηριστικά είναι τα κιονόκρανα στη Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Λέχαιο (Πάλλας 1958, πιν.100, 1959, πιν. 114β., 1960, πιν. 129β, 1965, 161 κ.ε.. Vemi 1989, 100 κ.ε.) και στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης (Θεοχαρίδου 1994, 150 κ.ε.). Γενικότερα για τον τύπο βλ. Vemi 1989, σποραδικά.

Ορθοδόξων στη Ραβέννα, τα οποία συνδέονται με την πρώτη κατασκευαστική φάση του μνημείου (επί επισκόπου Ούρσου, γύρω στο 400)¹⁸⁶.

Το πρώτο επίθημα είναι από αμφικιονίσκο παραθύρου (K20, εικ. 20) και βρέθηκε σε ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο Παναγιωτίδη στο κέντρο της πόλης της Ναυπάκτου¹⁸⁷. Η μεγάλη οριζόντια επιφάνεια εδράσεως του επιθήματος είναι αδρά λαξευμένη με βελόνι, ενώ η μικρότερη είναι λειασμένη και φέρει δυο αυλακώσεις. Οι δυο στενές πλευρές διακοσμούνται αντίστοιχα με φύλλο άκανθας σε χαμηλό ανάγλυφο, στο οποίο δηλώνονται οι νευρώσεις του φυλλώματος. Εκατέρωθεν του φύλλου άκανθας φύονται δυο μικρότερα. Το ακανθόφυλλο, θέμα της ελληνιστικής παράδοσης, είναι ένα από τα πιο αγαπητά και τα πιο διαδεδομένα θέματα στην ιστορία της αρχιτεκτονικής διακόσμησης¹⁸⁸. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο χρησιμοποιείται συχνά στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, με ποικιλία στην εικονογραφία του. Συνήθως συνδυάζεται με σταυρούς στα παλαιοχριστιανικά επιθήματα¹⁸⁹. Εποχή ακμής της χρήσης της άκανθας είναι ο 5^{ος} αιώνας.

Παρόμοιο διάκοσμο με το γλυπτό μας έχει επίθημα από τη Βασιλική Δ' της Νέας Αγχιάλου¹⁹⁰, επίθημα από τον Αλμυρό Μαγνησίας που φυλάσσεται στο Μουσείο του Βόλου¹⁹¹ και επίθημα από τη Βασιλική στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας. Και τα τρία χρονολογούνται τον 6^ο αιώνα. Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να τοποθετήσουμε το γλυπτό μας στην ίδια περίοδο (6^ο αιώνα).

Το δεύτερο επίθημα (K21, εικ. 21) προέρχεται από την ίδια ανασκαφή με το K20 και είναι επίθημα αμφικίονα¹⁹². Το επίθημα έχει σχήμα τραπεζοειδές. Οι δυο στενές

¹⁸⁶ Βλ. Deichmann 1956, 47, όπου τα θεωρεί συμφυή και υποστηρίζει ότι τα κιονόκρανα ανήκουν στην επισκευή του Νέωνος. Αργότερα ο ίδιος (Deichmann 1958, 276, 278) διαπίστωσε ότι έχουν χωριστά επιθήματα) και τα απέδωσε στον Ούρσο. Βλ. και Iannucci 1984, 334, εικ. 16.

¹⁸⁷ Η ανασκαφή έχει γίνει από τη γράφουσα και είναι αδημοσίευτη.

¹⁸⁸ Μανωλέσσου 2011, 126.

¹⁸⁹ Vemi 1989, πιν. 2, 5, πιν. 6, 17b, πιν. 14, 37-38 a-b, πιν. 15, 40-41, πιν. 17, 45, πιν. 19, 52a.

¹⁹⁰ Μηλίτση-Κεχαγιά 2008, 173, πίν. 69.

¹⁹¹ Στο ίδιο, 173, πιν. 69.

¹⁹² Οι αμφικίονες αποτελούσαν τα στηρίγματα των λοβών των τόξων των παραθύρων των βασιλικών. Αποτελούνταν κυρίως από δύο ημικίονες συμφυείς με ένα ενδιάμεσο πεπλατυσμένο «πεσσό». Οι αμφικίονες στηρίζονταν κυρίως σε αυτοτελείς βάσεις. Βλ. Μπούρας-Μπούρα 2002, 526 κ.ε.

πλευρές του έχουν κοιλόκυρτη διατομή και στέφονται με απλή ταινία. Η μια στενή πλευρά του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση ισοσκελούς σταυρού με ελαφρώς πεπλατυσμένα άκρα, ο οποίος εγγράφεται σε δάφνινο στεφάνι διαμέτρου 12 εκ. Εκατέρωθεν του στεφανιού σε όλο το ύψος της στενής πλευράς φύονται φύλλα άκανθας με τριπλές απολήξεις. Τα φύλλα της άκανθας έχουν απλό περίγραμμα και δηλώνεται το αξονικό τους νεύρο.

Ο σταυρός είναι το πιο συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα στη χριστιανική και βυζαντινή γλυπτική, καθώς αποτελεί το χαρακτηριστικότερο θρησκευτικό σύμβολο. Ο σταυρός εικονίζεται στα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη ενός ναού: σε υπέρθυρα, σε επιστύλια τέμπλου, κοσμήτες, πεσσίσκους, κιονόκρανα, θωράκια, επιθήματα κ.λπ. Ο συνδυασμός σταυρού με φύλλα άκανθας αποτελεί πολύ συνηθισμένο θέμα για τα κιονόκρανα και τα επιθήματα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο¹⁹³. Επίσης ο σταυρός με διπλό περίγραμμα και διαπλατυσμένα άκρα που εγγράφεται σε δάφνινο στεφάνι, αποτελεί χαρακτηριστικό της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής στην περιοχή της Αττικής και της Βοιωτίας¹⁹⁴. Αντίστοιχο διάκοσμο έχουμε σε θωράκιο από τη Σταυρική Βασιλική της Θάσου που χρονολογείται στον 6^ο αιώνα¹⁹⁵, σε επίθημα από τη βασιλική Βραυρώνας (6^{ος} αιώνας)¹⁹⁶ και σε επίθημα από τη βασιλική στον Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας (6^{ος} αιώνας)¹⁹⁷. Ο χαρακτηριστικός διάκοσμος του γλυπτού μας και η ομοιότητα του με τα ανωτέρω παραδείγματα το τοποθετούν στην ίδια περίοδο (6^{ος} αιώνας).

Το τρίτο επίθημα (Κ22, εικ. 22α, β), είναι επίθημα κιονοκράνου και προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου Δημητροπούλου. Σώζεται σε καλή κατάσταση. Έχει σχήμα τραπεζοειδές. Η άνω οριζόντια επιφάνεια έδρασης είναι αδρά λαξευμένη με βελόνι. Οι δύο στενές πλευρές του έχουν κοιλόκυρτη διατομή και στέφονται με απλή ταινία. Σε χαμηλό ανάγλυφο φέρουν διακόσμηση ισοσκελούς σταυρού με ελαφρώς

¹⁹³ Μπούρας 1985-86, 50, 53.

¹⁹⁴ Sodini 1977, 440. Πολύ συχνά γίνεται μονογραμματικός με την προσθήκη του Ρ στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας του. Ο μονογραμματικός σταυρός (crux immissa) κατά τον Πάλλα θεωρείται κατεξοχήν παλαιοχριστιανικός (Πάλλας 1960-61, 438 σημ. 1).

¹⁹⁵ Μηλίτση-Κεχαγιά 2008, 179, πίν.75.

¹⁹⁶ Στίκας 1951, 65-66.

¹⁹⁷ Βοκοτόπουλος 1972, 112, πιν. 86β, 89α, δ

διαπλατυσμένα άκρα. Ο σταυρός εγγράφεται σε μέταλλιο. Στην άνω κεραία του σταυρού υπάρχει ανάγλυφο χριστόγραμμα¹⁹⁸. Εκατέρωθεν του σταυρού, σε όλο το ύψος της στενής πλευράς, φύονται συμμετρικά ημίφυλλα αττικής άκανθας με αγκιστροειδείς οφθαλμούς και εγχάρακτα τριγωνικά σώματα. Τα φύλλα έχουν απλό περίγραμμα και δηλώνουν το αξονικό τους νεύρο.

Το μοτίβο του ισοσκελούς σταυρού εγγεγραμμένου σε κύκλο ανάμεσα σε γωνιακά ημίφυλλα είναι ευρέως διαδομένο στον ελλαδικό χώρο και έχει μεγάλη διάρκεια ζωής¹⁹⁹. Απαντά σε κιονόκρανα και επιθήματα από τους Δελφούς που πιθανότατα χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα²⁰⁰, σε κιονόκρανα από τη Νέα Αγχίαλο που μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στον 6^ο αιώνα²⁰¹, ενώ φαίνεται να χαρακτηρίζει μια μεγάλη ομάδα κορινθιαζόντων κιονοκράνων από την περιοχή της Θεσσαλίας²⁰². Ο διακοσμητικός αυτός τύπος παραμένει σε χρήση τουλάχιστον έως τον 10^ο αιώνα²⁰³. Από την παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως και το θέμα του ρόμβου, επανέρχεται στη γλυπτή διακόσμηση ορισμένων μνημείων του 11^{ου} αιώνα, όπως σε πλάκα από την Αγία Σοφία Κιέβου²⁰⁴, σε σαρκοφάγο από τον ίδιο ναό, σε γλυπτά από τον άγιο Μάρκο της Βενετίας²⁰⁵.

¹⁹⁸ Το μονόγραμμα του Χριστού μέσα σε δάφνινο ή ταινιωτό πλαίσιο αποτελεί σύμβολο σωτηρίας ισοδύναμο με το σταυρό (Sulzberger 1926, 337-448). Το δάφνινο στεφάνι, δάνειο από την ελληνιστική τέχνη, χρησιμοποιήθηκε από τον 3^ο- 4^ο αιώνα ως πλαίσιο του μονογράμματος του Χριστού, για να τονίσει τη θριαμβική σημασία του συμβόλου. Το μονόγραμμα από σταυρό και Χ, από Χ και Ι, από Χ και Ρ και ο τύπος του μονογραμματικού σταυρού αποτελεί τον 5^ο αιώνα και τον 6^ο κύριο θέμα σε θωράκια, επιστύλια, υπέρθυρα. Το δάφνινο στεφάνι από τον 6^ο αιώνα και εξής απλοποιείται και αντικαθίσταται από ταινία, τα άκρα της οποίας διασταυρώνονται στο κάτω τμήμα της κυκλικής περιφέρειας και εκτείνονται δεξιά και αριστερά καταλήγοντας σε καρδιάσχημα φύλλα κισσού. Βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1992, 544.

¹⁹⁹ Sodini 1977, 440.

²⁰⁰ Deroche 1987, 441-442.

²⁰¹ Πρόκειται για το ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα που αποδόθηκε στο δυτικό υπερώο της βασιλικής, βλ. Σωτηρίου 1929, εικ. 70.

²⁰² Βλ. Συθιακάκη 2012, 193-214, πιν. 5, 28, πιν. 7, 43. Στην ομάδα περιλαμβάνονται κιονόκρανα για τα οποία προτάθηκαν χρονολογήσεις που κυμαίνονται από το β' μισό του 6^{ου} αιώνα έως τον 9^ο-10^ο αιώνα.

²⁰³ Βλ. επιστύλιο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 90, αρ.125.

²⁰⁴ Grabar 1976, πίν. LVIIIa, LIXa. Σκλάβου-Μαυροειδή 1992, 545.

²⁰⁵ Grabar 1975, 43-49.

Υπάρχουν αρκετά συμφυή επιθήματα με παράλληλο διάκοσμο²⁰⁶, όπως από τη βασιλική Βραυρώνας (πίν. XIXα, 6^{ος} αιώνας)²⁰⁷, τη βασιλική Κουντουριώτισσας Πιερίας (πίν. XIXγ, 7^{ος} αιώνας)²⁰⁸, τη βασιλική στον Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας (6^{ος} αιώνας)²⁰⁹, ενώ η ίδια άκανθα²¹⁰ απαντά επίσης στα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα από τη Σκριπού Βοιωτίας (πίν. XIXβ)²¹¹, 7^{ος} αιώνας).

Το επίθημα²¹² που εξετάζουμε ανήκει στον απλούστερο τύπο του κορινθιακού επιθήματος με διακοσμημένες τις στενές πλευρές με φύλλα άκανθας και σταυρό ενώ οι μακρές είναι αδρά κατεργασμένες²¹³. Ο διάκοσμος είναι απλής μορφής. Τα γωνιακά φύλλα της άκανθας ως προς τη διαμόρφωση των οφθαλμών βρίσκονται κοντά στην αττική παράδοση, όμως ως προς τη μορφή των γλωσσίδων προσεγγίζουν περισσότερο στα παραδείγματα της Κωνσταντινούπολης. Τεχνοτροπικά παρατηρείται τάση για απλοποίηση και σχηματοποίηση που χαρακτηρίζει τα γλυπτά από τον 7^ο- 8^ο αιώνα και εξής²¹⁴. Υπερισχύει δηλαδή το γραμμικό σχέδιο σε βάρος της πλαστικότητας και μειώνεται η εντύπωση του σκιοφωτισμού. Υπάρχει ακόμη κάποια πλαστικότητα, όμως η σχηματοποίηση κερδίζει έδαφος και γίνεται ορατή η λειτουργία της γραμμής, καθώς και το απλό και στέρεο περίγραμμα²¹⁵. Το γλυπτό μας πιθανότατα θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 7^{ου} - αρχές του 8^{ου} αιώνα.

²⁰⁶ Το ίδιο διακοσμητικό θέμα με την αττική άκανθα απαντά επίσης στα ιωνικά κιονόκρανα με χωριστό επίθημα από τη Βασιλική Σικυώνας (Ορλάνδος 1933, 86, εικ.5. Ορλάνδος 1969, 158, εικ. 11-13. Vemi 1989, 107 σημ. 269), τη βασιλική του Μύτικα (Βοκοτόπουλος 1972, 112, πιν. 86β, 89α, δ) και τη βασιλική Γ' Αμφίπολης (Stikas 1972, 303).

²⁰⁷ Στίκας 1951, 65-66

²⁰⁸ Vemi 1989, πίν.52, εικ.170α

²⁰⁹ Βοκοτόπουλος 1972, 112, πιν. 86β, 89α, δ

²¹⁰ Για τη χρήση αυτού του τύπου άκανθας σε συνδυασμό με το Χρίσμα, βλ. Συθιακάκη 2004, 179-196. Συθιακάκη 2009, 457- 473. Συθιακάκη 2012, 106, 112-114.

²¹¹ Η Β. Συθιακάκη (2012, 232-242) θεωρεί ότι οι ανωτέρω χρονολογήσεις, που λαμβάνουν ως αφετηρία τη χρήση χωριστών επιθημάτων πάνω από ιωνικά κιονόκρανα στη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρίδας, είναι εσφαλμένες και θα πρέπει να μετακινηθούν αρκετά οψιμότερα. Μάλιστα τα κιονόκρανα της Σκριπούς πρέπει πιθανότατα να χρονολογηθούν μαζί με τον υπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο του μνημείου στα 873/4.

²¹² Vemi 1989, αρ. 19-20, πίν. 8.

²¹³ Βλ. βασιλική από Βραυρώνα, Στίκας 1951, 68-69, εικ. 21-22. Στίκας 1952, 73, 76, εικ. 3.

²¹⁴ Ορλάνδος 1994, 284-286.

²¹⁵ Σωτηρίου 1937, 176, εικ. 6.

Το τέταρτο εξεταζόμενο επίθημα (K23, εικ. 23), είναι άγνωστης προέλευσης και επέστεφε αμφικιονίσκο παραθύρου.

Το αρχιτεκτονικό μέλος φέρει στην κύρια όψη του διακόσμηση ισοσκελούς σταυρού με πεπλατυσμένα άκρα. Ο σταυρός είναι ίσως το πιο σύνθηδες διακοσμητικό θέμα στα βυζαντινά γλυπτά και απαντάται σε εντυπωσιακό πλήθος παραλλαγών και μορφών, άλλοτε μεμονωμένος, όπως στο παράδειγμά μας, άλλοτε εγγεγραμμένος σε μετάλλια ή τετράπλευρα διάχωρα να πλαισιώνεται από τόξα ή να συνδυάζεται με άλλα θέματα, φυτικά και γεωμετρικά²¹⁶.

Στο γλυπτό μας ο σταυρός ανήκει στον σταυρό τύπου Μάλτας (ισοσκελής με διαπλατυσμένα άκρα). Είναι συνηθισμένο μοτίβο σε τμήματα επιθημάτων, επιστυλίων και κοσμητών. Γενικά οι σταυροί με διαπλατυσμένα άκρα χρονολογούνται στην Ανατολή από το τέλος του 4^{ου} αιώνα. Τον 5^ο αιώνα γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση σε κιονόκρανα ενώ παραμένουν σε χρήση και κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή (πίν. XXα, β, γ, δ)²¹⁷.

Στο παράδειγμα μας ο τονισμός του περιγράμματος του σταυρού και το σχετικά χαμηλό ανάγλυφο πιθανότατα να τοποθετούν το γλυπτό μας στον 9^ο – 10^ο αιώνα.

3.4. ΚΟΣΜΗΤΕΣ

Την μελέτη μας θα απασχολήσουν τρεις κοσμήτες (K24-K26) εκ των οποίων ο ένας βρίσκεται εντοιχισμένος σε οθωμανική κρήνη στο κάστρο της Ναυπάκτου. Ο κοσμήτης²¹⁸ αποτελεί αρχιτεκτονικό διακοσμητικό στοιχείο που περιέτρεχε τους τοίχους των βασιλικών πάνω από τις τοξοστοιχίες τονίζοντας τον δομικό χαρακτήρα των κτηρίων. Σε περίπτωση που στις βασιλικές υπήρχαν υπερώα διαχώριζε τους δύο ορόφους.²¹⁹ Συνήθως είναι μαρμάρινος και φέρει γραπτό ή γλυπτό διάκοσμο, με φυτικά ή γεωμετρικά θέματα.

²¹⁶ Μανωλέσσου 2011, 146.

²¹⁷ Παζαράς 1988, 116 κ.ε.

²¹⁸ Συθιακάκη 2012, 411-412.

²¹⁹ Ορλάνδος 1952, 378.

Ο πρώτος κοσμήτης (Κ24 εικ. 24) βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Δημητροπούλου. Ο κοσμήτης σώζεται αποθραυσμένος στα δύο άκρα του. Δεν παρατηρήθηκε ύπαρξη αρμών. Η λοξόμητη κύρια όψη διακοσμείται με το θέμα του ιωνικού κυματίου που πλαισιώνεται πάνω και κάτω από καμπύλες ταινίες. Το κυμάτιο σχηματίζεται από μεγάλα ωά που διαγράφονται με διπλά περιγράμματα. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται λόγχες. Ο διάκοσμος με ωά και λόγχες είναι έγκοπτος, επιπεδόγλυφος και φέρει μία αδεξιότητα στην επεξεργασία του. Δηλώνει πιθανότητα ότι είναι έργο επαρχιακού εργαστηρίου ίσως και τοπικού σε μία περίοδο μεγάλης οικονομικής και καλλιτεχνικής ένδειας.

Η ξηρή επεξεργασία στην απόδοση του διακόσμου στο γλυπτό μας, η υπεροχή της γραμμής σε βάρος της πλαστικότητας, το απλό και στέρεο περίγραμμα, οδηγούν σε μία χρονολόγηση πιθανότατα τέλη 7^{ου}- 8^{ου} αιώνα.

Ο δεύτερος κοσμήτης (Κ25, εικ. 25) σώζεται εντοιχισμένος σε δεύτερη χρήση, στην πρόσοψη οθωμανικής κρήνης²²⁰ που βρίσκεται στην περιοχή «Βεζύρ τζαμί» στο κάστρο Ναυπάκτου. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με το θέμα της παρατακτικής διάταξης ανθών λωτού εναλλάξ με τρίφυλλα ανθέμια. Πρόκειται για τυπικό θέμα της μεσοβυζαντινής γλυπτικής με ευρύτατη χρήση τον 12^ο αιώνα. Είναι πολύ συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα σε κοσμήτες- επιστέψεις θυρωμάτων²²¹ (Ταξιάρχης Μεσαριάς Άνδρου (12^{ος} αιώνας), Καθολικό Μονής Καισαριανής (αρχές 12^{ου} αιώνα), Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά Βοιωτίας (11^{ος} αιώνας), γλυπτοθήκη Παρηγορήτισσας Άρτας (12^{ος} αιώνας πίν. XXIβ)²²², κ.α. Αντίστοιχο θέμα συναντάμε και σε θραύσμα από περίτεχνο προσκυνητάρι του ναού της Παναγίας της Μονής του Οσίου Λουκά²²³ (πίν. XXIα) του 12^{ου} αιώνα.

Το θέμα αυτό έχει κληροδοτηθεί από την αρχαία ελληνική τέχνη, με περιορισμένη ωστόσο χρήση τα παλαιοχριστιανικά χρόνια²²⁴. Χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στα μνημεία της Κωνσταντινούπολης (Μονή Παντοκράτορα

²²⁰ Για την οθωμανική κρήνη, βλ. Πετρονότης 1994, 263, 266-267, 275, 342, εικ. 27β.

²²¹ Μπούρας –Μπούρα 2002, 542.

²²² Vanderheyde 2005, 48, πίν. XXXV εικ. 74

²²³ Μπούρα 1980, 106-107, εικ. 92, 95.

²²⁴ Μανωλέσσου 2011, 121.

πίν. XXIγ) και της σφαίρας επιρροής της²²⁵ έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο (Μονή της Χώρας)²²⁶.

Παρουσιάζει στενή εικονογραφική και τεχνοτροπική σχέση με το K15 (τμήμα θωρακίου) και το K26 (τμήμα κοσμήτη) που ακολουθεί.

Σε σύγκριση με τα ανωτέρα παραδείγματα το γλυπτό μας μπορεί να τοποθετηθεί στον 12^ο αιώνα.

Ο τρίτος κοσμήτης (K26, εικ. 26) βρέθηκε στο κάστρο Ναυπάκτου. Φέρει στην κύρια όψη του διακόσμηση από άνθη λωτού εναλλάξ με τρίφυλλα ανθέμια. Τα φύλλα του ακανθώδους ανθεμίου αποδίδονται σχηματοποιημένα και έντονα γραμμικά. Στην κάτω επιφάνεια του γλυπτού υπάρχουν δυο ορθογώνιες εγκοπές σύνδεσης.

Το θέμα του τρίφυλλου που εναλλάσσεται με άνθη λωτού κοσμεί, όπως είδαμε παραπάνω, πολλά παραδείγματα της μεσοβυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο και στην Κωνσταντινούπολη και επιβιώνει και κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Το γλυπτό μας με τον εντοιχισμένο κοσμήτη (K25) πιθανότατα να είναι συνανήκοντα. Χρονολογείται και αυτό τον 12^ο αιώνα βάσει των παραδειγμάτων που αναφέραμε παραπάνω.

3.5. ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ

Τα επιστύλια της μελέτης μας είναι όλα κατασκευασμένα από μάρμαρο και χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Τα τέσσερα προέρχονται από το κάστρο Ναυπάκτου, (K30-K33), ένα είναι άγνωστης προέλευσης (K27), ένα ήταν εντοιχισμένο στην οικία Γαλάνη (K28) και ένα περισυλλέχθηκε από τις όχθες του Μόρνου (K29).

Το πρώτο εξεταζόμενο επιστύλιο (K27, εικ. 27) είναι επιστύλιο τέμπλου και είναι άγνωστης προέλευσης. Είναι αποθραυσμένο και στα δύο άκρα του. Στη λοξότμητη όψη του διακοσμείται με ανάγλυφο κόσμημα συγκομβούμενων ανθεμίων που εγγράφονται σε κύκλους που σχηματίζονται από διπλές ταινίες και συνδέουν τα

²²⁵ Μπούρα 1980, 64-65. Παζαράς 1988, 165. Μπούρας – Μπούρα 2002, 542.

²²⁶ Hjort 1979, εικ. 64-65.

επάλληλα φυτικά κοσμήματα. Οι ταινίες αυτές κομβώνονται και δημιουργούν ακόσμητους οφθαλμούς. Τα ενδιάμεσα κενά των κύκλων πληρώνονται με μικρότερα ανθεμωτά κοσμήματα. Στην ίδια όψη προβάλλει έξεργο ένα παγώνι, που στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω και ραμφίζει το στήθος του. Στην παράπλευρη επιφάνεια του μέλους διακρίνεται οπή γομφώσεως.

Το θέμα των συγκομβούμενων ανθεμίων υπάρχει σε γείσα επιστέψεως θυρών στον Άγιο Μελέτιο Μεγάρων²²⁷ (12^{ος} αιώνας) καθώς και σε επιστύλιο τέμπλου στη Μονή Βλαχέρνας Άρτας²²⁸ (πίν. XXVa, τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου}).

Το παγώνι ως διακοσμητικό θέμα χρησιμοποιήθηκε στην παλαιοχριστιανική τέχνη σε τοιχογραφίες κατακομβών και τάφων καθώς και σε ψηφιδωτά δάπεδα ναών. Στη μεσοβυζαντινή τέχνη, και πιο συγκεκριμένα στη γλυπτική, χρησιμοποιείται σε θωράκια, επιστύλια τέμπλου και σαρκοφάγους, κυρίως λόγω του συμβολικού του χαρακτήρα και του συσχετισμού του με την ουράνια αθανασία, την ανάσταση, την αφθαρσία και την αιώνια μακαριότητα²²⁹.

Στο γλυπτό μας η χρήση της διπλεπίπεδης τεχνικής, η έξεργη μορφή το πτηνού που αποδίδεται με πλαστικότητα και ρεαλισμό (χαρακτηριστικά του 13^{ου} αιώνα), τα συγκομβούμενα ανθέμια (χαρακτηριστικό κόσμημα του 12^{ου} αιώνα) τοποθετούν το γλυπτό μας στα τέλη του 12^{ου} – αρχές του 13^{ου} αιώνα.

Το δεύτερο θραύσμα επιστυλίου (K28, εικ. 28α, β) ήταν εντοιχισμένο στην οικία Γαλάνη. Το αρχιτεκτονικό μέλος σώζεται αποθραυσμένο αριστερά και δεξιά. Στην κύρια λοξότμητη όψη του σώζεται διπλεπίπεδη διακόσμηση. Στο δεξί τμήμα με επιπεδόγλυφη τεχνική παριστάνεται φυτικό μοτίβο: φύλλα ανθεμωτής άκανθας οι απολήξεις της οποίας αναδιπλώνονται και αποδίδονται σε έξεργο ανάγλυφο. Σε έξεργο επίσης ανάγλυφο αποδίδεται στο αριστερό τμήμα φτερωτός γρύπας. Μυθολογικό ον, με σώμα λιονταριού και κεφάλι και φτερά αετού, οι γρύπες εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Αίγυπτο σε μνημεία της 12^{ης} Δυναστείας²³⁰. Από την αρχαιότητα

²²⁷ Grabar 1976, 102-103, αρ.85, πιν. LXXIIb.

²²⁸ Παπαδοπούλου 2015, 83-95, εικ. 57.

²²⁹ Παζαράς 1988, 97. Μπούρας – Μπούρα 2002, 560, 590 σημ. 272.

²³⁰ Για τον γρύπα και τον συμβολισμό του, βλ. ενδεικτικά Bouras 1983, σποραδικά. Παζαράς 1988, 94, σημ. 167. Μανωλέσσου 2011, 109.

θεωρούνταν φύλακες θησαυρών και πολύτιμων αντικειμένων²³¹. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο είχαν περιορισμένη χρήση. Κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή γλυπτική ωστόσο ο γρύπας απαντά κυρίως σε σαρκοφάγους ως φύλακας των νεκρών, εξαιτίας της διπλής του φύσης που συμβόλιζε το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού²³².

Εκτός από το θέμα του γρύπα αγαπημένο θέμα στην μεσοβυζαντινή γλυπτική αποτέλεσαν οι σφίγγες και τα λιοντάρια. Η απεικόνιση φανταστικών ζώων σε ναούς θεωρείται ότι βασίζεται κατεξοχήν σε ανατολικά πρότυπα και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της επίδρασης της Ανατολής στη βυζαντινή γλυπτική από τον 9^ο αιώνα και εξής (πίν. XXIIIα, β, γ)²³³. Τον 12^ο αιώνα παρατηρείται αύξηση της ποικιλίας και του αριθμού των απεικονιζόμενων ζώων. Η απεικόνιση φανταστικών ζώων θεωρούνταν ότι έχει αποτροπαϊκή δύναμη. Για αυτό το λόγο ήταν πολύ συνήθης στην τέχνη του 11^{ου} -12^{ου} αιώνα η απεικόνισή τους ιδιαίτερα σε επιθήματα αμφικιονίσκων που τοποθετούνταν στα παράθυρα των ναών²³⁴.

Στο γλυπτό της συλλογής μας συνδυάζονται πολλές τεχνικές (διπλεπίπεδη, έξεργο και χαμηλό ανάγλυφο) για την απόδοση του θέματος γεγονός που αφενός δηλώνει την ικανότητα και δεξιοτεχνία του γλύπτη και αφετέρου παραπέμπει σε μία χρονολόγηση προς τα τέλη του 12^{ου} –αρχές 13^{ου} αιώνα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ρεαλισμό, το σφρίγος, την πλαστικότητα και την έντονη δήλωση της κίνησης του γρύπα τοποθετούν το γλυπτό στην προαναφερόμενη περίοδο.

Το τρίτο εξεταζόμενο επιστύλιο (Κ29, εικ. 29) είναι αποθραυσμένο στις πλάγιες πλευρές του. Η λοξότμητη κύρια όψη του φέρει διακόσμηση από ελικοειδή βλαστό, ο οποίος δημιουργεί διάχωρα που πληρούνται με ανθρώπινες και ζωόμορφες παραστάσεις. Αριστερά διακρίνεται ανδρική μορφή που πλαισιώνεται με φυτικά μοτίβα και αποδίδεται κατατομή. Η μορφή αποδίδεται σχηματικά και δίνει την εντύπωση ότι φύεται από τον βλαστό. Στο κεντρικό και άνω τμήμα του διαχώρου που δημιουργεί ο τελευταίος αποδίδεται σχηματοποιημένο, τετράποδο φανταστικό ζώο, πιθανώς δράκος. Στο δεξί κάτω τμήμα εικονίζεται πτηνό να ραμφίζει καρπό και

²³¹ Μπούρας–Μπούρα 2002, 563.

²³² Παζαράς 1988, 94. Μπούρας – Μπούρα 2002, 563.

²³³ Μανωλέσσου 2011, 104-110.

²³⁴ Στο ίδιο, 107.

πιθανότατα και δεύτερο αντωπό. Το όλο θέμα αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική.

. Η απεικόνιση πτηνών στη γλυπτική χρησιμοποιείται ευρέως προκειμένου να αποδώσουν οι καλλιτέχνες αλληγορικά τις ψυχές των πιστών²³⁵. Οι συμμετρικές συνθέσεις ζώων εκατέρωθεν ενός κεντρικού θέματος πχ δέντρου ζωής-κώνου πεύκου, σταυρού ή αναβρυτηρίου που συμβολίζει την πηγή της ζωής, θεωρήθηκαν από παλιά ανατολικής προέλευσης. Ως διακοσμητικά θέματα οι συνθέσεις αυτές διαδόθηκαν μέσω της κυκλοφορίας μεταξωτών σασσανιδικών υφασμάτων²³⁶. Ο δράκος είναι αρχαίο σύμβολο της πνευματικότητας, της σοφίας, της δύναμης και συμβολίζει τη δύναμη του κακού που πρέπει να κατανικηθεί από το καλό²³⁷. Η συγκεκριμένη παράσταση όπου συνυπάρχουν ανθρώπινη μορφή και ζώα, πραγματικά και φανταστικά, μπορεί να εκληφθεί ως μία διάθεση του καλλιτέχνη για ποικιλία στη διακόσμηση, για δημιουργική σύνθεση. Βέβαια το συγκεκριμένο έργο, παρά την εικονογραφική του πρωτοτυπία, τεχνοτροπικά υπολείπεται των υπόλοιπων βυζαντινών θραυσμάτων της συλλογής, καθώς διακρίνεται από σχηματικότητα και θυμίζει έργο επαρχιακού εργαστηρίου. Ωστόσο βάσει του εικονογραφικού του διακόσμου (φανταστικά ζώα, παράσταση μορφής, ελισσόμενος βλαστός) και της χρήσης της επιπεδόγλυφης τεχνικής μπορεί να τοποθετηθεί τον 12^ο αιώνα. Την περίοδο αυτή ασκείται στον ίδιο χώρο πολλές φορές μία «λαϊκότροπη μαρμαρογλυπτική που μιμείται τα θέματα αδυνατεί όμως να πλησιάσει την τεχνοτροπία των προτύπων»²³⁸.

Το τέταρτο επιστύλιο (Κ30, εικ. 30α, β) βρέθηκε στο β' διάζωμα του κάστρου Ναυπάκτου. Στη λοξότμητη όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση ζώου και γεωμετρικού διακόσμου. Στην αριστερά του πλευρά εικονίζεται αετός. Ο αετός παριστάνεται με κλειστά τα φτερά του να είναι στραμμένος αριστερά. Όπως και το λιοντάρι συμβολίζει τη δύναμη, τη νίκη εναντίον του κακού²³⁹. Αναγνωριζόταν ως σύμβολο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής νίκης και δύναμης και επίσης ως σύμβολο της αποθέωσης μετά το θάνατο. Στη χριστιανική τέχνη ο αετός συμβόλιζε την πνευματική

²³⁵ Μανωλέσσου 2011, 114.

²³⁶ Μπούρας – Μπούρα 2002, 565-566.

²³⁷ Bouras 1975-1976, 92 κ.ε. Kuehn 2011, σποραδικά.

²³⁸ Μπούρας–Μπούρα 2002, 524.

²³⁹ Στο ίδιο, 559.

αναγέννηση, το Χριστό Νικητή, ενώ του αποδόθηκε και αναστάσιμος συμβολισμός²⁴⁰. Για το λόγο αυτό η απεικόνισή του σε βυζαντινά γλυπτά ήταν συχνή (πίν. XXIVα, γ 12-13^{ος} αιώνας). Η χρήση του θέματος έγινε ευρεία μέσω της διάδοσης μεταξωτών υφασμάτων ήδη από τον 9^ο αιώνα²⁴¹.

Στα δεξιά του αετού εικονίζεται τριπλός ταινιωτός πλοχμός με οφθαλμούς που αναπτύσσεται εκατέρωθεν τριπλής κάθετης ταινίας. Ο πλοχμός ως γραμμικό διακοσμητικό σχέδιο χρησιμοποιείται ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο σε ψηφιδωτά δάπεδα. Αρχίζει να έχει μεγάλη διάδοση από το β' μισό του 8^{ου} και κυρίως τον 9^ο αιώνα ιδιαίτερα στην Ιταλία²⁴². Ο ανεικονικός διάκοσμος της Εικονομαχίας ευνόησε τη διάδοση και επικράτησή του κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή στη διακόσμηση επιστυλίων θωρακίων, (πίν. XXIVβ), πεσσίσκων τέμπλου και κυρίως θυρωμάτων (πίν. XXIV γ) καθώς και στην υστεροβυζαντινή εποχή²⁴³

Ο τριπλός πλοχμός, η παρουσία του αετού, το χαμηλό ανάγλυφο με το οποίο αποδίδεται η όλη παράσταση στο επιστύλιο μας το τοποθετεί χρονολογικά στα τέλη του 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα.

Το πέμπτο επιστύλιο (K31, εικ. 31) βρέθηκε στο γ' διάζωμα του κάστρου Ναυπάκτου. Πρόκειται για διπλεπίπεδο ανάγλυφο που φέρει στη λοξότμητη όψη του ανάγλυφο ανθεμωτό διάκοσμο, συμπλεκόμενου βλαστού που σχηματίζει καρδιάσχημα σχέδια και απολήγει σε μικρά τρίφυλλα και ημίφυλλα Σε έξεργο ανάγλυφο υπήρχε παράσταση πιθανόν ζώου που είναι απολαξευμένο.

Στο γλυπτό μας ο συνδυασμός διπλεπίπεδης τεχνικής και έξεργου αναγλύφου για την απόδοση του θέματος, η ομοιότητα του ανθεμωτού διακόμου με διάκοσμο επιθήματος²⁴⁴ από τη μονή Αγίου Ιωάννη Δρακοσπηλιάς Θερμοπηλών²⁴⁵ ναό του 12^{ου} αιώνα παραπέμπει σε μία χρονολόγηση προς τα τέλη του 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα

²⁴⁰ Παζαράς 1977, αρ. 19, πιν. XI. Παζαράς 1988, 98. Σκλάβου-Μαυροειδή 2004, 199.

²⁴¹ Dennert 1997, 144.

²⁴² Παζαράς 1988, 111. Μπούρας – Μπούρα 2002, 534. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 98, αρ. 182, 114-115, αρ. 154, 138, αρ. 184.

²⁴³ Παζαράς 1988, 111. Μπούρας – Μπούρα 2002, 535. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 98, αρ. 137, 136, αρ. 182, 114-115, αρ. 154, 138, αρ. 184.

²⁴⁴ Πάλλης 2010-2011, 427-428 εικ.9

²⁴⁵ Κατσαρός 1981, 99-137.

Το έκτο επιστόλαιο (K32, εικ. 32α, β) προέρχεται επίσης από το κάστρο Ναυπάκτου. Ήταν εντοιχισμένο στη βορειοδυτική γωνία του ακρόπυργου του κάστρου, όπου χρησίμευε ως υπέρθυρο²⁴⁶. Είναι αποτετμημένο στα δύο άκρα του και απολαξευμένο στο άνω μέρος του. Στη λοξότμητη όψη του σωζόμενου τμήματος του επιστυλίου διαβάζουμε την εξής εγχάρακτη επιγραφή:

«Λέων ὁ Σεμνός Ναυπάκτου Θυηπόλος
Τον τύμβον ἠὐπρέπισεν, ὄν βλέπεις ξέν[ε]
Ὅς, εἰ μὲν ἐν τούτῳ πέσοι, Θεῷ χάρις».

Η επιγραφή είναι έμμετρη. Αποτελείται από τρεις δωδεκασύλλαβους στίχους εκ των οποίων ο πρώτος και ο δεύτερος είναι τέλειοι δωδεκασύλλαβοι και ακολουθούν τους κανόνες του βυζαντινού δωδεκασύλλαβου δηλαδή ο πρώτος έχει παροξυτονία και τομή στην 5^η συλλαβή ο μεν δεύτερος έχει παροξυτονία και τομή στην 7^η συλλαβή. Ο τρίτος στίχος έχει παροξυτονία δεν έχει όμως κλασική τομή στην 5^η ή 7^η συλλαβή. Η επιγραφή στην αριστερά πλευρά οριοθετείται από ανάγλυφο κόσμημα συγκομβούμενων ανθεμίων, εγγεγραμμένων σε κύκλους από τριμερείς ταινίες, οι οποίες δημιουργούν κόμβους με μικρούς ακόσμητους οφθαλμούς. Τα ενδιάμεσα των κύκλων κενά γεμίζουν με μικρότερα ανθεμωτά κοσμήματα. Ανάγλυφο βεργίο που μιμείται σχοινί διαχωρίζει την λοξότμητη όψη του επιστυλίου από την οριζόντια παραπληρωματική επιφάνεια του μέλους. Ανάγλυφο πλέγμα από τριπλές και τετραπλές ταινίες κοσμεύει την οριζόντια επιφάνεια του θραύσματος.

Το θέμα των συγκομβούμενων ανθεμίων υπάρχει σε γείσα επιστέψεως θυρών στον Άγιο Μελέτιο Μεγάρων²⁴⁷ (12^{ος} αιώνας) καθώς και σε επιστόλαιο τέμπλου στη Μονή Βλαχέρνας Άρτας²⁴⁸ (πίν. XXVa, τέλη 12^{ου} –αρχές 13^{ου}). Το σχοινοειδές θέμα είναι γνωστό ήδη από την αρχαία και ρωμαϊκή εποχή. Εφαρμόστηκε σε παλαιοχριστιανικά μνημεία στις ζεύξεις ορθομαρμαρώσεων και κατά τον 12^ο αιώνα η χρήση του επεκτάθηκε σε επιστόλια, προσκυνητάρια, θωράκια τέμπλου (πιν. XXVβ), θυρώματα,

²⁴⁶ Ένα άλλο τμήμα του ίδιου γλυπτού είχε παραδοθεί στο Δήμο Ναυπάκτου, όμως δεν βρέθηκε ποτέ, βλ. Βοκοτόπουλος 1973, 398.

²⁴⁷ Grabar 1976, 102-103, αρ.85, πιν. LXXIIb.

²⁴⁸ Παπαδοπούλου 2015, 83-95, εικ. 57.

υποτραχήλια κιονοκράνων ²⁴⁹ κ.α. Το πλέγμα θεωρείται σύμβολο μαγικό και αποτροπαϊκό που εμποδίζει τα κακά πνεύματα να διαβούν την είσοδο ενός ιερού χώρου²⁵⁰. Γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στη λογοβοαρδική τέχνη και γλυπτική της Ιταλίας κατά τον 9^ο και 10^ο αιώνα και υπήρξε δάνειο από τα υφάσματα. Τον 12^ο αιώνα χρησιμοποιείται ευρέως²⁵¹, ενώ ήδη από τον 11^ο αιώνα είχε αρχίσει να αποκτά συνθετότερη μορφή. Στον ελλαδικό χώρο αντίστοιχο πλέγμα με το γλυπτό μας συναντάμε σε επιστύλιο από τον Όσιο Λουκά Φωκίδα²⁵² (πιν. XXVγ, δ).

Με βάση την επιγραφή το γλυπτό χρονολογείται τον 12^ο αιώνα. Ο Π. Βοκοτόπουλος ταύτισε τον Θυηπόλο²⁵³ Λέοντα της επιγραφής με τον ομώνυμο μητροπολίτη Ναυπάκτου, ο οποίος συνυπέγραψε το 1172 ένα έγγραφο συνόδου προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό²⁵⁴.

Ο Π. Ανδρούδης θεωρεί ότι το γλυπτό αποτελούσε τμήμα επιστυλίου ενός σύνθετου ταφικού μνημείου, καθώς η αναφορά της επιγραφής σε ανακαίνιση τάφου είναι «χαρακτηριστική και βέβαια δεσμευτική»²⁵⁵.

Το έβδομο επιστύλιο (Κ33, εικ. 33) βρέθηκε στο Ιτς Καλέ του κάστρου Ναυπάκτου. Αποτελεί προϊόν περισυλλογής κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού που πραγματοποιήθηκαν στον χώρο την περίοδο 1998-1999 από την τότε Εφορεία Αρχαιοτήτων²⁵⁶. Πρόκειται για θραύσμα πιθανόν επιστυλίου. Στη λοξότμητη όψη του

²⁴⁹ Σκλάβου Μαυροειδή 1999, 159, αρ. 217. Μπούρας – Μπούρα 2002, 535.

²⁵⁰ Πάλλας 1960-61, 449.

²⁵¹ Μπούρας – Μπούρα 2002, 71, εικ. 51, 251, εικ. 284-285, 315, εικ. 375γ.

²⁵² Bouras 1977-79, πιν. 32, εικ. 29-30.

²⁵³ Η λέξη Θυηπόλος συναντάται κυρίως σε έμμετρα κείμενα και δηλώνει κυρίως τον αξιωματούχο. Είναι επίσης κοινό σε επιγραφές και τυπικά από τον 10^ο και κυρίως τον 11^ο- 12^ο αιώνα. Σε αυτές τις αναφορές σημαίνει μητροπολίτης- επίσκοπος και μοναχός, παππός. Στην Ήπειρο η λέξη βρίσκεται σε δύο αφιερωματικές επιγραφές στον Άγιο Ιάσωνα και Σωσίπατρο στη Κέρκυρα, βλ. σχε. Veïkou 2012, 165. Ο όρος Θυηπόλος εμφανίζεται και σε ενεπίγραφο μαρμάρινο υπέρθυρο (1070-1080) της δυτικής εισόδου του παλιού μητροπολιτικού ναού της Βέροιας: «και τούτον έργον Νικήτα θυηπόλου», βλ. Παπαζώτος 1994, 90-91, αρ.1.

²⁵⁴ Βοκοτόπουλος 1973, 398-399. Ανδρούδης 2014, 32-33.

²⁵⁵ Ανδρούδης 2014, 33. Οι Π. Βοκοτόπουλος (1973, 398-399), Β. Παπαδοπούλου (1994, 183-184) και C.Vanderheyde (2005, 66), το παρουσιάζουν ως τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου χωρίς να του προσδίδουν ταφική χρήση.

²⁵⁶ Κωστή 2004, 589, πίν.4

φέρει διακόσμηση τριπλού ταινιωτού φυλλοφόρου ελισσόμενου βλαστού που δένεται κατά διαστήματα με ταινίες. Το άνω τμήμα της κύριας όψης οριοθετεί μία ταινία με ελαφρά εσοχή. Η πίσω όψη του μέλους διαρθρώνεται σε διαφορετικής κλίσεως επίπεδα και διαφοροποιείται από την κύρια όψη με κοίλο κυμάτιο.

Το θέμα του ελισσόμενου βλαστού²⁵⁷ εμφανίζεται ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο²⁵⁸, αρχίζει να επικρατεί στις αρχές του 11^{ου} αιώνα και τον 12^ο αιώνα εξελίσσεται σε κύριο διακοσμητικό μοτίβο στην περιορισμένη επιφάνεια επιστυλίων, θυρωμάτων ή γείσων²⁵⁹. Το συγκεκριμένο θέμα μετατρέπεται σε ατέρμον και ενδείκνυται περισσότερο για επιμήκεις και στενές επιφάνειες, ενώ ο βλαστός μπορεί να είναι απλός, διπλός ή τριπλός, διαφοροποιώντας κάθε φορά το εικαστικό αποτέλεσμα²⁶⁰. Χαρακτηριστικό για τη χρονολόγησή τους αποτελεί η διάπλαση των φύλλων τους με την ίδια ή αντίρροπη φορά. Η απλή μορφή ημιφύλλων με συστροφή αποτελεί χαρακτηριστικό του 10^{ου}- 11^{ου} αιώνα, ενώ η στρογγυλή και σαρκώδη μορφή τους με κεντρική οπή τρυπανιού αποτελεί χαρακτηριστικό του 12^{ου} αιώνα²⁶¹. Επιπλέον ιδιαίτερα γνωρίσματα στους ελισσόμενους βλαστούς του 12^{ου} αιώνα είναι ο έντονος κυματισμός του βλαστού που διαμορφώνει χώρους τους οποίους πληρούν όλο και πιο πολύπλοκες συνθέσεις ημιφύλλων, οι τριπλοί κυρίως βλαστοί και οι στρογγυλεμένες, παχιές απολήξεις των ελίκων.

Το γλυπτό μας, καθώς συγκεντρώνει πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά (τριπλός βλαστός, στρογγυλές απολήξεις φύλλων), χρονολογείται τον 12^ο αιώνα.

3.6.ΠΕΡΙΘΥΡΩΜΑΤΑ

Στη μελέτη μας θα ασχοληθούμε με πέντε θραύσματα περιθυρωμάτων. Τα τρία είναι από το κάστρο Ναυπάκτου και το δύο είναι άγνωστης προέλευσης. Περιθυρώματα²⁶² ονομάζονται τα μαρμάρινα πλαίσια των θυρών όπου αναπτύσσεται

²⁵⁷ Καββαδία 1983, 325.

²⁵⁸ Μπούρας– Μπούρα 2002, 537. Δρανδάκης 2002.

²⁵⁹ Μπούρας 1980-81, 177. Παζαράς 1988, 103. Μπούρας–Μπούρα 2002, 537, 538.

²⁶⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 168. Μπούρας – Μπούρα 2002, 537.

²⁶¹ Καμπούρη-Βαμβούκου 1987, 371. Μανωλέσσου 2011, 120-130.

²⁶² Μπούρας– Μπούρα 2002, 529.

ανάγλυφος διάκοσμος, συνήθως σε μία ταινία που τα περιτρέχει. Η ταινία διαφορετικού κάθε φορά πλάτους σχηματίζεται στη λοξή επιφάνεια του θυρώματος και πλαισιώνεται από κυμάτια συνήθως ημικυκλικής διατομής, κυρτά, σε μορφή βεργίων που εναλλάσσονται με άλλα κοίλα. Σε μικρό ύψος από το δάπεδο (15-25 εκ.) διακόπτονται τα κυμάτια και τα κοσμήματα και δημιουργείται μία ουδέτερη ζώνη για την προστασία τους.

Το πρώτο τμήμα περιθύρου (K34, εικ. 34), προέρχεται από την ανασκαφή που έγινε στο ναό κοντά στον προφήτη Ηλία στο κάστρο Ναυπάκτου το 2008. Πρόκειται για θραύσμα γλυπτού που φέρει σε χαμηλό ανάγλυφο διακόσμηση από συγκομβούμενα ορθογώνια ταινιωτά πλαίσια που περικλείουν ακανθώδες ανθέμιο. Το κατώτερο φύλλο του ακανθώδες ανθεμίου σχηματίζει οφθαλμούς που τονίζονται με τη χρήση τρυπανιού. Στις στενές πλευρές όπου σχηματίζεται ο κόμβος η ταινία είναι τριμερής ενώ στις μακρές διπλή.

Το θέμα αποτελεί διακοσμητικό γεωμετρικής αντίληψης και είναι το χαρακτηριστικό κόσμημα διακόσμησης θωρακίων, επιστυλίων, και πιο συχνά θυρωμάτων, που χρονολογικά τοποθετούνται στον 11^ο -12^ο αιώνα. Υπάρχουν πολλές παραλλαγές του που αφορούν τόσο στον αριθμό των ταινιών που σχηματίζουν τα ορθογώνια και τους κόμβους όσο και στην επιλογή των φυτικών θεμάτων που περικλείουν. Ο συνδυασμός γεωμετρικού και φυτικού κοσμήματος δημιούργησε ένα διακοσμητικό μοτίβο που έδινε τη δυνατότητα στον γλύπτη της συνεχούς επανάληψης του μοτίβου, γεγονός που κρίθηκε κατάλληλο για τη διακόσμηση στενόμακρων επιφανειών. Το γλυπτό μας σχετίζεται με τμήματα περιθύρων του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα από τη συλλογή γλυπτών του Θησείου Αθηνών²⁶³ (πίν. XXVIβ, γ), με ανάγλυφα από τον Όσιο Μελέτιο²⁶⁴ (12^{ος} αιώνας) και με θυρώματα από την Άνδρο (τέλη 11ου-αρχές 12^{ου})²⁶⁵. Με βάση τον διάκοσμο και σε σύγκριση με τα προαναφερόμενα παραδείγματα το γλυπτό μας μπορεί να χρονολογηθεί στον 11^ο- 12^ο αιώνα.

Το δεύτερο θραύσμα (K35, εικ. 35) προέρχεται από ορθοστάτη θυρώματος και έχει άγνωστη προέλευση. Η κατάσταση διατήρησής του είναι κακή. Στην μπροστινή του

²⁶³ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 150, αρ. 204-205, 151, αρ. 206-207, 170-171, αρ. 235, 171, αρ. 233.

²⁶⁴ Grabar 1976, 102, αρ. 85, πιν. LXXIVa ,c, d.

²⁶⁵ Ορλάνδος 1955-56, 67, εικ. 49.

όψη φέρει διακόσμηση τριταίνιωτού ελίσσόμενου φυλλοφόρου βλαστού, που δένεται κατά διαστήματα με ταινίες. Το όλο θέμα ορίζεται από πλατιά ζώνη. Τα φύλλα του βλαστού έχουν καμπύλες απολήξεις²⁶⁶. Καμπυλόκυρτα κυμάτια στο άνω και κάτω μέρος του γλυπτού οριοθετούν τη διακόσμηση.

Το θέμα του ελίσσόμενου βλαστού²⁶⁷ εμφανίζεται ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο²⁶⁸, αρχίζει να επικρατεί στις αρχές του 11^{ου} αιώνα και τον 12^ο αιώνα εξελίσσεται σε κύριο διακοσμητικό μοτίβο στην περιορισμένη επιφάνεια επιστυλίων, θυρωμάτων ή γείσων²⁶⁹. Το συγκεκριμένο θέμα μετατρέπεται σε ατέρμον και ενδείκνυται περισσότερο για επιμήκειες και στενές επιφάνειες, ενώ ο βλαστός μπορεί να είναι απλός, διπλός ή τριπλός, διαφοροποιώντας κάθε φορά το εικαστικό αποτέλεσμα²⁷⁰.

Το γλυπτό μας έχει εικονογραφική συνάφεια με το K33 που περιγράψαμε παραπάνω και συγκεντρώνει όλα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τους ελίσσόμενους βλαστούς του 12^{ου} αιώνα που αναφέρθηκαν ήδη κατά την περιγραφή του K33. Ως εκ τούτου το γλυπτό μας τοποθετείται τον 12^ο αιώνα.

Το τρίτο θραύσμα περιθυρώματος (K36, εικ. 36), είναι επίσης άγνωστης προέλευσης. Το μέλος σώζεται αποθραυσμένο στα πλάγια τμήματα. Η κύρια όψη του διακοσμείται με το θέμα του ελίσσόμενου βλαστού ακανθοειδούς ανθεμίου. Από το βλαστό φύονται ελίσσόμενα φύλλα άκανθας (πρόκειται για το θέμα της περιδινούμενης άκανθας)²⁷¹ σε ελαφρύ ανάγλυφο. Δυο ταινίες στο άνω και κάτω τμήμα του γλυπτού, μικρής εσοχής, οριοθετούν τον διάκοσμο.

Ο ελίσσόμενος βλαστός εικονίζεται σε διάφορες μορφές και παραλλαγές σε γλυπτά (επιστύλια και πεσσίσκους τέμπλου, θωράκια, θυρώματα, επιθήματα κ.α.) από τον 9^ο έως και τον 13^ο αιώνα. Αρχίζει να επικρατεί από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα²⁷² και

²⁶⁶ Scranton 1957, 121, πίν.34, αρ.170, 173.

²⁶⁷ Καββαδία 1983, 325.

²⁶⁸ Μπούρας– Μπούρα 2002, 537. Δρανδάκης 2002.

²⁶⁹ Μπούρας 1980-81, 177. Παζαράς 1988, 103. Μπούρας – Μπούρα 2002, 537, 538.

²⁷⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 168. Μπούρας–Μπούρα 2002, 537.

²⁷¹ Ανδρουδής 2008, 267, εικ. 12.

²⁷² Στο ίδιο, 332. Μανωλέσσου 2011, 129.

γίνεται από τα πιο συνήθη διακοσμητικά θέματα της βυζαντινής διακοσμητικής (χειρόγραφα, ελεφαντοστά) και γλυπτικής²⁷³

Το γλυπτό μας έχει παρόμοιο διάκοσμο με θραύσματα ορθοστάτη και πεσσού από Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών(πίν .XXVIIα) και με τμήμα σταθμού περιθωρώματος από τη Μονή Καισαριανής (πίν .XXVIIβ)²⁷⁴.που χρονολογούνται στον 12^ο αιώνα. Επίσης με θραύσμα θωρακίου από το Μουσείο Τεγέας (πίν .XXVIII α,β) που χρονολογείται τον 12^ο αιώνα. Με βάση τα παραπάνω παραδείγματα μπορεί να τοποθετηθεί την ίδια περίοδο.

Το τέταρτο θραύσμα πλαισίου θυρώματος (K37, εικ. 37 α-γ) αποτελεί προϊόν κατάσχεσης²⁷⁵. Αρχικά ήταν εντοιχισμένο σε παράθυρο πύργου στη νοτιοδυτική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου. Σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης. Το αριστερό του άκρο είναι αποθραυσμένο. Τρεις κατά μήκος ζώνες διαιρούν την όψη του μετώπου του γλυπτού και οριοθετούν τα διακοσμητικά πλαίσια.

Στην κεντρική επιφάνεια –μεσαία ζώνη, πλ.0,16 εκ- αποδίδονται με την διπλεπίπεδη τεχνική φυτικό μοτίβο (ακανθοειδή ανθέμια εγγεγραμμένα σε κύκλους) και ζωόμορφη παράσταση (παγώνια). Στο βάθος του γλυπτού σε χαμηλό ανάγλυφο τριμερείς ταινίες σχηματίζουν κύκλους που φύονται από το στέλεχος των ανθεμίων. Πάνω στο διάκοσμο αυτό αποδίδονται σε έξεργο ανάγλυφο δύο παγώνια και ένα κομβίο που φέρει διακόσμηση πλεχτού ισοσκελές σταυρού. Πάνω από το κομβίο υπάρχει αλυσοειδές πλέγμα.

Τα παγώνια που αποδίδονται σε διαφορετικές στάσεις (το ένα κοιτά ψηλά και το δεύτερο σκύβει το κεφάλι του), αποτελούν θέμα που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα τόσο στην παλαιοχριστιανική τέχνη (τοιχογραφίες κατακομβών- ψηφιδωτά δάπεδα) όσο και στη μεσοβυζαντινή γλυπτική λόγω του συσχετισμού του με την ουράνια αθανασία, την ανάσταση, την αφθαρσία και την αιώνια μακαριότητα²⁷⁶. Ο πλεκτός σταυρός- πιθανώς συνδέεται με τους πλεκτούς σταυρούς των Βαΐων- απαντά σε γλυπτά από τον 10^ο έως και τον 13^ο αιώνα, όπως στη συλλογή των γλυπτών της μονής Οσίου Λουκά²⁷⁷, σε

²⁷³ Μπούρας 1980-81, 177. Παζαράς 1988, 103. Μπούρας – Μπούρα 2002, 537, 538.

²⁷⁴ Μπούρας – Μπούρα 2002, 570,εικ.562

²⁷⁵ Παπαδοπούλου 1994, 184-185.

²⁷⁶ Παζαράς 1988, 97. Μπούρας – Μπούρα 2002, 560, 590 σημ. 272. Σκλάβου-Μαυροειδή 2004, 199.

²⁷⁷ Μπούρα 1980, 48-49, 104, εικ. 50, εικ. 163-164.

θωράκια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στον Άγιο Νικόλαο του Μπάρι και αλλού²⁷⁸.

Η κάτω λοξότμητη ζώνη της κύριας όψης, η οποία διαχωρίζεται από την μεσαία με σχοινοειδές κόσμημα, διακοσμείται με παράσταση φιδιού που κατασπαράσσει άλλο φίδι²⁷⁹. Στην παράπλευρη οριζόντια επιφάνεια του γλυπτού δύο κοίλα βεργία οριοθετούν μία ζώνη πλάτους 0,13μ. που φέρει διακόσμηση ελίσσόμενου τριταίνιωτού βλαστού, οι κυματισμοί του οποίου πληρούνται με σταφύλια και οξύληκτα φύλλα. Κατά διαστήματα ταινίες «δένουν» τον βλαστό. Η πίσω πλευρά του μέλους είναι λαξευμένη με επιμέλεια αλλά δεν φέρει διάκοσμο. Κοίλο κυμάτιο τη διαχωρίζει από την κάτω οριζόντια επιφάνεια του θυρώματος.

Η ποιότητα του διακόσμου του μέλους, η εικονογραφική του σύνθεση, αλλά και η διάρθρωση των επιπέδων του μαρτυρούν το υψηλό καλλιτεχνικό επίπεδο των γλυπτών που το επεξεργάστηκαν. Οι ζωόμορφες παραστάσεις έχουν αποδοθεί με λεπτομέρειες, πλαστικότητα, φυσικότητα στη στάση και διακοσμητική διάθεση. Αντίστοιχου διακόσμου αρχιτεκτονικά μέλη μπορούμε να αναφέρουμε δύο: επιστύλιο από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο²⁸⁰ (πίν. XXIXβ) και επιστύλιο από το Μουσείο Κορίνθου²⁸¹ που χρονολογούνται στα τέλη 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αιώνα. Το γλυπτό μας ωστόσο είναι πολύ πιο κοντά αναφορικά με την απόδοση των έξεργων μοτίβων (πουλί κομβίο), την καλλιγραφική απόδοση του φυτικού κοσμήματος και την ισορροπημένη διάταξη του διακόσμου με υπέρθυρο από τη Μονή του Αγίου του Ιωάννη του Κυνηγού στον Υμηττό που φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο και χρονολογείται με επιγραφή το 1235²⁸² (πίν. XXIXγ), περίοδο που μπορούμε να τοποθετήσουμε και το γλυπτό μας.

Το πέμπτο θραύσμα θυρώματος (K38, εικ. 38), βρίσκεται εντοιχισμένο σε υπέρθυρο παραθύρου στη νοτιοανατολική πλευρά του νοτιοδυτικού πύργου του

²⁷⁸ Grabar 1976, πιν. XVIe, XVIIb. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 130-132, αρ. 175-178. Παζαράς 2001, 113, σημ 351.

²⁷⁹ Το φίδι, σύμβολο του Σατανά και κυκλικό θέμα του θανάτου και της Ανάστασης, απαντά κυρίως σε σαρκοφάγους, βλ. Παζαράς 1988, 97.

²⁸⁰ Grabar 1976, αρ.105, πιν. LXXXIe.

²⁸¹ Grabar 1976, αρ.104, πιν. LXXXIc.

²⁸² Σκλάβου –Μαυροειδή 1989, 184, εικ.257.

εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Ναυπάκτου. Πρόκειται για τμήμα θυρώματος που σχετίζεται εικονογραφικά και χρηστικά με το Κ37. Αποτελεί με το παραπάνω γλυπτό πιθανότατα συνανήκον τμήμα οριζόντιου περιθυρώματος των αρχών του 13^{ου} αιώνα, το οποίο ο Π. Ανδρούδης έχει συνδέσει με μνημειώδες θύρωμα, πιθανότατα του κεντρικού κλίτους του επισκοπικού ναού Ναυπάκτου. Τον ναό αυτό ο ίδιος μελετητής τον τοποθετεί στο κάστρο Ναυπάκτου και τον ταυτίζει με το ναό που ανασκάφηκε το 2008 στη θέση «Προφήτης Ηλίας» του β' διαζώματος του κάστρου²⁸³.

Στο γλυπτό αποδίδονται με την διπλεπίπεδη τεχνική φυτικό μοτίβο (ακανθοειδή ανθέμια που εναλλάσσονται με άνθη λωτού) και ζωόμορφη παράσταση (αντωπά παγώνια να ραμφίζουν). Επίσης στα δεξιά σώζεται τμήμα από έξεργο κομβίο. Το άνθος του λωτού, θέμα ανατολικής προέλευσης²⁸⁴ είναι ιδιαίτερα αγαπητό σε γλυπτά από τη Θήβα, την Αθήνα²⁸⁵, την Πελοπόννησο²⁸⁶. Το ακανθοειδές ανθέμιο έχει τις ρίζες του στην αρχαία ελληνική τέχνη και η χρήση του φθάνει έως και τη βυζαντινή εποχή, είτε σε απλή μορφή είτε σε συνθετότερες παραστάσεις²⁸⁷.

Το γλυπτό εξαιρετικής καλλιτεχνικής ποιότητας, χαρακτηρίζεται από την γραμμικότητα και καθαρότητα στη σύνθεση, την πυκνότητα των διακοσμητικών στοιχείων, την διπλεπίπεδη τεχνική, στοιχεία όλα που παραπέμπουν στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Οι έξεργες μορφές των παγωνιών παρουσιάζουν σφρίγος, πλαστικότητα και ρεαλισμό στοιχεία που συναντάμε κυρίως στα τέλη του 12^{ου} και στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Με βάση τα ανωτέρω τεχνοτροπικά στοιχεία και σε σύγκριση με γλυπτά από το ναό του Σωτήρος Χριστού στην Άμφισσα²⁸⁸ και με γλυπτό από τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα της Φθιώτιδας²⁸⁹ που χρονολογούνται τον 12^ο αιώνα θεωρώ ότι το γλυπτό μας μπορεί να τοποθετηθεί λίγο αργότερα (αρχές 13^{ου}) καθώς η απόδοση των έξεργων παγωνιών είναι πιο ρεαλιστική και η χρήση έξεργων κομβίων συναντάται από τα τέλη του 12^{ου} και εξής. Επιπλέον αν όντως είναι συνανήκον με το Κ37 τότε χρονολογείται και αυτό την ίδια ακριβώς περίοδο.

²⁸³ Ανδρούδης 2014, 34-35.

²⁸⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 45.

²⁸⁵ Μπούρας 1985-86, 49, εικ. 19. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 162, αρ. 221.

²⁸⁶ Δρανδάκης 2002, 144, εικ.221, 255, εικ.386,

²⁸⁷ Για την εξέλιξη του θέματος, βλ. Ξυγγόπουλος 1925, 107-121.

²⁸⁸ Ορλάνδος 1935, 181-196.

²⁸⁹ Vanderheyde 2005, 63, υποσ. 272, 273. Βογιατζής 2006, 102, εικ.1α

Τέλος ένα **τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου** (Κ39, εικ. 39) βρέθηκε κοντά στο ναό του Προφήτη Ηλία στο κάστρο Ναυπάκτου. Είναι αποθραυσμένο στο κάτω μέρος. Στο επάνω μέρος του σώζεται τμήμα του κυκλικού άβακα του συμφυούς κιονοκράνου που έφερε. Πρόκειται για κιονίσκο τέμπλου που διακοσμείται με βεργία, τα οποία σχηματίζουν ανά δύο σταυροκόμβους. Ο σταυροκόμβος (ηράκλειον άμμα ή ηράκλειος δεσμός)²⁹⁰ στους κιονίσκους αποτελεί διακοσμητικό θέμα γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Το άμμα που συνδέει τους κιονίσκους στον ελλαδικό χώρο απαντά κυρίως από τη μέση βυζαντινή περίοδο έως και τον 13^ο αιώνα με ιδιαίτερη διάδοση τον 12^ο αιώνα. Ως διακοσμητικό θέμα χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα σε επιστύλια τέμπλων²⁹¹, υπέρθυρα, σαρκοφάγους²⁹² (πίν. XXXγ), αντικείμενα μεταλλοτεχνίας²⁹³, ξυλογλυπτικής²⁹⁴. Η ευρύτατη χρήση του στη διακόσμηση έργων μεταλλοτεχνίας, γλυπτικής, ξυλογλυπτικής κ.τ.λ., σχετίζεται με τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα που διατήρησε στη μακραίωνη επιβίωση του ²⁹⁵.

Η χρήση τους στα βυζαντινά τέμπλα καθιερώνεται στα όψιμα μεσοβυζαντινά χρόνια. Τέμπλα με ανάλογους κιονίσκους υπάρχουν πολλά, όπως το τέμπλο του καθολικού της Μονής Βλαχέρνας Άρτας²⁹⁶ (τέλη 12^{ου} αρχές 13^{ου} αιώνα) (πίν. XXXδ), το τέμπλο του Πρωτάτου στο Άγιο Όρος (11^{ος} αιώνας)²⁹⁷, το τέμπλο από τη συλλογή γλυπτών στην Άνδρο ²⁹⁸ (τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου}), κιονίσκος τέμπλου της Αγ. Τριάδας Κριεζώτη Ευβοίας (1100)²⁹⁹. Επίσης ανάλογο κιονίσκο που χρονολογείται στον 12^ο

²⁹⁰ Για το θέμα, βλ. Μπούρα 1980, 108. Μανωλέσσου 2011, 144-145, υποσημ. 415 όπου και είναι συγκεντρωμένη όλη η βιβλιογραφία.

²⁹¹ Bouras 1977-79, πιν. 21, 23 (επιστύλιο από το ναό Ταξιάρχη Μεσσαριάς Άνδρου)

²⁹² Παζαράς 1988, 112-113, πιν. 36, 37.

²⁹³ Μπούρα 1973, 139 κ.ε.

²⁹⁴ Βλ. το υστεροβυζαντινό βημόθυρο από τον Άγιο Χαράλαμπο Περάματος Ιωαννίνων, Ζάχος 1928, 220-222.

²⁹⁵ Μπούρα 1973, 139.

²⁹⁶ Ορλάνδος 1936, 64, εικ. 46, σημ. 1. Παπαδοπούλου 2015, 84, εικ. 55, 116, εικ. 98.

²⁹⁷ Ορλάνδος 1953, 90, εικ.5.

²⁹⁸ Ορλάνδος 1955-56, 64, εικ. 46, σημ. 1.

²⁹⁹ Ορλάνδος 1939-1940, 12., εικ.8

αιώνα έχουμε και στη συλλογή γλυπτών του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων³⁰⁰ (πίν. XXXβ).

Το γλυπτό αυτό, καθώς και ένα αντίστοιχο τμήμα κιονίσκου που βρέθηκε στην ίδια θέση τη δεκαετία του 80³⁰¹ και φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου (πίν. XXXα), πιθανόν να συνανήκουν στο τέμπλο του ναού που ανασκάφηκε το 2008 στη θέση Προφήτης Ηλίας. Το γλυπτό μας συγκριτικά με τα παραπάνω παραδείγματα θεωρώ ότι είναι πιο κοντά στον κιονίσκο του Βυζαντινού Μουσείου των Ιωαννίνων και μπορεί να χρονολογηθεί τον 12 αιώνα.

³⁰⁰ Δάκαρης 1952, 554 υποσ. 49.

³⁰¹ Κωνστάντιος 1982, 278. Παπαδοπούλου 1994, 180-181, 194, πιν. 1.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην ανά χείρας μελέτη συγκεντρώθηκαν όλα τα δημοσιευμένα μέχρι σήμερα γλυπτά, συνολικά είκοσι επτά και εντάχθηκαν ακόμη δώδεκα αδημοσίευτα που καλύπτουν χρονολογικά την παλαιοχριστιανική και μεσοβυζαντινή περίοδο.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη που παρουσιάσαμε χρονολογούνται από τον 5^ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Τυπολογικά ανήκουν σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες των φερόντων οικοδομικών στοιχείων των ναών: κιονόκρανα, θωράκια, επιθήματα, κοσμήτες, κιονίσκοι, επιστύλια, περιθυρώματα. Συγκεκριμένα μελετήθηκαν επτά κιονόκρανα, έντεκα θωράκια, τρεις κοσμήτες, πέντε περιθυρώματα, επτά επιστύλια, τέσσερα επιθήματα και ένας κιονίσκος τέμπλου. Είκοσι οχτώ προέρχονται από σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Ναυπάκτου και το κάστρο της, οχτώ από περισυλλογή, δύο είναι εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση και ένα προέρχεται από κατάσχεση.

Τα θέματα με τα οποία διακοσμούνται τα γλυπτά είναι κατά κύριο λόγο φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα και σταυροί με πεπλατυσμένα άκρα (τύπος Μάλτας). Λίγα θραύσματα διακοσμούνται με απεικονίσεις ζώων και μυθολογικών όντων. Το θεματολόγιο των γλυπτών της συλλογής Ναυπάκτου, παρουσιάζει ομοιογένεια με το θεματολόγιο γλυπτών και από άλλα βυζαντινά κέντρα, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, η Άρτα (τριμερείς ταινίες που περικλείουν ρόδακες, λυρόσχημα μοτίβα, ελίσσόμενοι βλαστοί, ανθέμια, κ.λπ). Ο χαρακτήρας τους είναι επαρχιακός και η απόδοσή τους σε συγκεκριμένα τοπικά εργαστήρια είναι πολύ δύσκολος, αν όχι αδύνατος.

Η συντριπτική πλειονότητα των γλυπτών φέρει ανάγλυφη τεχνική. Το ανάγλυφο μπορεί να είναι επίπεδο, χαμηλό ή ψηλό, ανάλογα με την εποχή στην οποία εντάσσεται το γλυπτό. Συγκεκριμένα το χαμηλό ανάγλυφο είναι χαρακτηριστικό του 11^{ου} αιώνα ενώ το επιπεδόγλυφο απαντά κυρίως από τον 12 αιώνα και μετά. Την εγχάρκτη τεχνική τη συναντάμε σε δύο γλυπτά. Πρόκειται για μία τεχνική που χρησιμοποιείται κυρίως τον 9^ο αιώνα σε συνδυασμό με την ανάγλυφη. Σπάνια συναντάται αυτόνομη. Τέσσερα γλυπτά που χρονολογούνται τον 9^ο αιώνα χαρακτηρίζονται από την κοίλη πρισματική γλυφή (Kerbschnitt), την αρνητική δηλαδή απόδοση των θεμάτων.

Ένα γλυπτό συνδυάζει την ανάγλυφη με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Η επιπεδόγλυφη τεχνική διακρίνεται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη αναπτύσσεται το

γλυπτό σε δύο παράλληλα επίπεδα, τα οποία διαφοροποιούνται ελάχιστα ως προς το βάθος. Η δεύτερη κατηγορία είναι γνωστή ως *champlevé* και σχετίζεται με την εκβάθυνση του κάμπου του γλυπτού. Το κυρίως διακοσμητικό θέμα αποδίδεται σε ορθογώνιο επίπεδο ενώ οι περαιτέρω λεπτομέρειες σκαλίζονται στην επιφάνεια.

Σε τέσσερα γλυπτά της συλλογής μας χρησιμοποιείται η διπλεπίπεδη τεχνική. Αρχή της τεχνικής αυτής είναι η παράθεση έξεργων κομβίων που προβάλουν από σχηματικά διακοσμημένο βάθος. Συναντάται σε γλυπτά ήδη από τον 11^ο αιώνα. Τον 12^ο αιώνα, περίοδο που η τεχνική αυτή γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση, το έξεργο μοτίβο συνδέεται εμφανέστερα με το βάθος, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια ομοιογένεια καθώς κοσμεύεται με παρόμοια και επαναλαμβανόμενα συμμετρικά θέματα.

Ένα θωράκιο της μελέτης μας διακοσμείται με την διάτρητη τεχνική. Είναι μία τεχνική η οποία επιτυγχάνεται μέσω τρυπανιού και είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Η επανάχρησή της τον 12^ο θεωρήθηκε ως επίδειξη δεξιοτεχνίας από τους καλλιτέχνες στο πλαίσιο μιας μανιεριστικής διάθεσης που χαρακτηρίζει γενικότερα την τέχνη κατά την περίοδο αυτή.

Σε ένα γλυπτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί συνδυασμός περισσότερων τεχνικών ανεξάρτητα χρονολογικής περιόδου. Ωστόσο πέραν του ανάγλυφου το οποίο χρησιμοποιείται ανελλιπώς από τα παλαιοχριστιανικά έως και τα βυζαντινά χρόνια, κατά τη διάρκεια των αιώνων, όπως είδαμε, χαρακτηρίζει τα γλυπτά περισσότερο ή λιγότερο η χρήση συγκεκριμένων τεχνικών. Αυτή καθορίζει πολλές φορές και τη χρονολογική τοποθέτηση του γλυπτού, καθώς πάρα πολλά διακοσμητικά θέματα επιβιώνουν και επαναλαμβάνονται κατά τη διάρκεια των αιώνων (αστράγαλοι, ρόδακες, ακανθόφυλλα από την αρχαία τέχνη, ζώα εκατέρωθεν του δέντρου ζωής, κληματίδα, φυλλοφόρος σταυρός, ρόμβοι εγγεγραμμένοι σε τετράγωνο, σταυροί, ανθέμια από την παλαιοχριστιανική τέχνη).

Τα γλυπτά που χρονολογούνται **στα παλαιοχριστιανικά χρόνια** περιλαμβάνουν δύο κιονόκρανα, ένα θωράκιο και δύο επιθήματα. Προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική και από ανασκαφές σε όμορα οικόπεδα. Τα γλυπτά φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με τα συνήθη διακοσμητικά μοτίβα που επικρατούν σε όλο τον παλαιοχριστιανικό κόσμο: άκανθες, δάφνινα στεφάνια που περιβάλλουν σταυρό με το χρίσμα ή το Χριστόγραμμα, πουλιά, φύλλα καλάμου κ.λπ. Ο σταυρός σε συνδυασμό με τα φύλλα άκανθας αποτελεί πολύ συνηθισμένο θέμα για κιονόκρανα

και επιθήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου Μάλιστα η συστηματική απεικόνιση του σταυρού στα θωράκια ενέχει το νόημα της εισόδου στον παράδεισο. Ο σταυρός θεωρείται γενικά σύμβολο “φυλακτήριο” των πιστών και αποτρεπτικό των δυνάμεων του κακού, σύμβολο νικηφόρο που διακηρύσσει το θρίαμβο του Χριστού.

Τα υδροχαρή φυτά ή φύλλα καλάμου αποτελούν συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα, άλλοτε μεμονωμένο και άλλοτε με φύλλα ακάνθου, κυρίως τον 5^ο και τον 6^ο αιώνα, στην Κόρινθο, Λακωνία, Αττική, Εύβοια και Βοιωτία. Αποτελούσε, ως θέμα, το αγαπημένο των τεχνιτών της νοτίου Ελλάδος. Οι σταυροί και τα φύλλα καλάμου αποτελούν διακοσμητικό θέμα επιθημάτων κυρίως των ιωνικών κιονόκρανων, αλλά συναντώνται επίσης και σε επίκρανα.

Τα θέματα τεχνοτροπικά αποδίδονται με φυσιοκρατικό τρόπο σε έξεργο ανάγλυφο με σταθερό και καλό σχεδιασμό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα των γλυπτών που χρονολογικά κατατάσσεται τον **7^ο- 9^ο αιώνα** και περιλαμβάνει επτά γλυπτά. Όλα προέρχονται από την ανασκαφή του οικοπέδου Δημητροπούλου στη Ναύπακτο και αποτελούν δείγμα της βαθμιαίας μετάβασης από τη μεταϊουστινιάνεια στη μεσοβυζαντινή γλυπτική.

Είναι μία περίοδος που χαρακτηρίζεται από συνεχείς εξωτερικές απειλές και ανασφάλεια για το Βυζάντιο αλλά και από εσωτερικούς μετασχηματισμούς. Την περίοδο αυτή η αυτοκρατορία γνωρίζει κρίση οικονομική, καλλιτεχνική και πνευματική εξαιτίας των εχθρικών επιδρομών, της Εικονομαχίας αλλά και των ποικίλων καταστρεπτικών φυσικών φαινομένων. Τα περισσότερα από τα μνημεία της μεταβατικής περιόδου έχουν καταστραφεί. Ελάχιστα διασωθέντα γλυπτά μαρτυρούν την καλλιτεχνική παραγωγή των επαρχιακών εργαστηρίων. Τα διακοσμητικά θέματα που επικρατούν είναι γεωμετρικά και φυτικά και ο σταυρός, σύμβολο του Χριστιανισμού. Χαρακτηρίζονται στην απόδοση τους από σχηματοποίηση, σχεδιαστική απλούστευση και αφαιρετική τάση. Το λεπτό και καλαίσθητο σχέδιο εγκαταλείπεται και επικρατεί έντονη φωτοσκίαση που επιτυγχάνεται με οξείες γλυφές και βαθιές εγχαράξεις.

Τα γλυπτά της συλλογής Ναυπάκτου της περιόδου αυτής αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο με λιτό και σε αραιή διάταξη διάκοσμο, με περιορισμένη χρήση γεωμετρικών και φυτικών μοτίβων και με έμφαση σε συμβολικά θέματα όπως σταυρός, ο ρόδακας, ο λημνίσκος. Ο διάκοσμος και η τεχνοτροπική τους απόδοση (σχηματοποίηση, σχεδιαστική απλούστευση αφαιρετική τάση) αποτελούν

διακοσμητικές επιλογές που θα επικρατήσουν τον 9ο αιώνα σύμφωνα και με άλλα δημοσιευμένα γλυπτά που προέρχονται από τη νότια Ελλάδα (Αθήνα, Κόρινθο, Μάνη, Μεσσήνη), αλλά και από την κεντρική και τη βόρεια χώρα (Νέα Αγχίαλος, Θεσσαλονίκη) και τα νησιά (Νάξος, Πάρος). Η ξηρή επεξεργασία και οι σκληρές πρισματικές γλυφές απομακρύνονται από την τεχνοτροπία της παλαιοχριστιανικής περιόδου και έρχονται πιο κοντά στη μέση βυζαντινή εποχή.

Η ομάδα των γλυπτών από το οικόπεδο Δημητροπούλου αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιόδου αυτής (7^{ος}-9^{ος}) και επιπλέον μαρτυρούν, σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, μία μεταγενέστερη οικοδομική φάση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου. Στη φάση αυτή η βασιλική της Ναυπάκτου συρρικνώνεται και μετασχηματίζεται από πεντάκλιτη σε τρίκλιτη. Επιπλέον τα νομίσματα που βρέθηκαν στο χώρο της βασιλικής (φόλλις του 7^{ου}- 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα) αλλά και σε άλλες ανασκαφές στην πόλη (όπως για παράδειγμα σε παλαιοχριστιανικό λουτρό που λειτουργούσε έως και τον 10^ο αιώνα στη θέση όπου είναι σήμερα το Δημαρχείο της πόλης) μαρτυρούν μία αδιάλειπτη λειτουργία της εγγρήματης οικονομίας και μία συνέχεια της καλλιτεχνικής, θρησκευτικής, εμπορικής ζωής της πόλης καθ' όλη την περίοδο των λεγόμενων «μεταβατικών αιώνων».

Τα γλυπτά της βασιλικής της Ναυπάκτου σε σύγκριση με γλυπτά ίδιας περιόδου από την Αθήνα, Κόρινθο, Άρτα, Νικόπολη, παρουσιάζουν τεχνοτροπικές ομοιότητες. Αυτές εντοπίζονται στην επεξεργασία του μαρμάρου (χρήση πρισματικής γλυφής, μεγάλη απόσταση του πλαισίου διακόσμησης στα θωράκια από την άκρη), και στην τεχνοτροπική απόδοση του διακόσμου η οποία φαίνεται να απομακρύνεται από τις επιρροές της Κωνσταντινούπολης. Σε τοπικό πιθανώς επίπεδο δημιουργούνται την περίοδο αυτή έργα που έχουν τις ρίζες τους στην Ιουστινιάνεια παράδοση αλλά με ένταξη στοιχείων που υπαγορεύει η φαντασία και η δημιουργικότητα ντόπιων καλλιτεχνών.

Τα βυζαντινά γλυπτά της συλλογής διακρίνονται σε τρεις ομάδες με βάση τη θέση εύρεσής τους. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται τα γλυπτά που βρέθηκαν στο κάστρο Ναυπάκτου ή συνδέονται με αυτό. Συνδέονται με τη βυζαντινή φάση του κάστρου της Ναυπάκτου και είναι ιδιαίτερα αξιόλογα από καλλιτεχνικής και ιστορικής άποψης. Αποτελούν σημαντικότερες μαρτυρίες των βυζαντινών κτηρίων που υπήρχαν στο κάστρο, καθώς τα βυζαντινά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντός των τειχών του

κάστρου είναι ελάχιστα. Η πρόσφατη αποκάλυψη της μεσοβυζαντινής βασιλικής στο β' διάζωμα του κάστρου με τα εξαιρετικής ποιότητας γλυπτά που αποκαλύφθηκαν κατά χώραν καθώς και εκείνα που αποδόθηκαν σε αυτό τον ναό, επιβεβαιώνουν τη λαμπρότητα του μνημείου που περιγράφει ο Απόκαυκος.

Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται τα γλυπτά από ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε οικόπεδα ιδιωτών στην πόλη της Ναυπάκτου και στην τρίτη τα γλυπτά που περισυλλέχθηκαν και φυλάχθηκαν στην αποθήκη χωρίς αναφορές προέλευσης, χρονολογίας κ.λπ.

Και στις τρεις ομάδες των βυζαντινών γλυπτών ο θεματικός διάκοσμος είναι κοινός. Διακοσμούνται κυρίως με φυτικά θέματα (ανθέμια, άκανθα, ρόδακες, κληματίδες, ελισσόμενους βλαστούς) που καλύπτουν όλη την επιφάνεια του βάθους του γλυπτού. Οι συστροφές των βλαστών και των ημιφύλλων των φυτικών θεμάτων προσδίδουν διακοσμητικότητα και πλαστικότητα στα γλυπτά, ιδιαίτερα σε αυτά που χρονολογούνται μετά το β' μισό του 12^{ου} αιώνα. Στα διακοσμητικά θέματα εντάσσονται επίσης και απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών, ζώων και μυθολογικών όντων. Δεν λείπουν και οι επαναλήψεις θεμάτων της παλαιοχριστιανικής περιόδου (κυπαρίσσια, κληματίδες και ελισσόμενοι βλαστοί), προσαρμοσμένα ωστόσο στο καλλιτεχνικό ύφος της εποχής.

Ο συνδυασμός διαφορετικών τεχνικών όπως υψηλού και χαμηλού ανάγλυφου, διπλεπίπεδης τεχνικής σε μερικά από αυτά όπως και ο συνθετότερος τρόπος εικονογραφίας φανερώνουν την εκτελεστική ικανότητα των μαρμαράδων. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους δεν φαίνεται να επηρέασε δραματικά την εξέλιξη της βυζαντινής γλυπτικής στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην περιοχή μελέτης μας. Τα λίγα γλυπτά που χρονολογούνται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα διατηρούν όλα τα χαρακτηριστικά των γλυπτών του 12^{ου} αιώνα (έξεργα κομβία διπλεπίπεδη τεχνική, ελισσόμενοι βλαστοί).

Τα διακοσμητικά θέματα των βυζαντινών γλυπτών της Ναυπάκτου, ιδίως αυτά του 12^{ου} αιώνα, παρουσιάζουν μεγάλη ομοιογένεια με το θεματολόγιο σύγχρονων γλυπτών από τον κεντρικό ελλαδικό χώρο. Συγκεκριμένα συνδέονται εικονογραφικά και στυλιστικά με τη γλυπτική παραγωγή της Βοιωτίας, Αττικής και Θεσσαλίας. Εντοπίζονται επίσης στοιχεία και από την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες. Η ομοιογένεια αυτή πιθανώς οφείλεται στις μετακινήσεις των καλλιτεχνών, στα κοινά τους πρότυπα, στην μεταφορά σχεδίων και στην ανταλλαγή ιδεών. Ήδη από τον 10^ο

αιώνα στη γλυπτική όσο και σε άλλα ήδη τέχνης έχει παρατηρηθεί η ανάπτυξη ενός κοινού θεματολογίου. Η ομοιογένεια στα γλυπτά ή αλλιώς «κοινή» κυριαρχεί μεταξύ του 10^{ου} και του 12^{ου} σε όλη τη μεσογειακή λεκάνη και τη Μ. Ασία. Ένας από τους λόγους για το φαινόμενο αυτό, όπως υποστήριξε ο J.-P. Sodini και άλλοι μελετητές είναι η μετακίνηση και οι ανταλλαγές καλλιτεχνών μεταξύ της Κωνσταντινούπολης, της Μ. Ασίας, του Ελλαδικού χώρου και της Ιταλίας, χωρίς να αποκλείεται και η εισαγωγή έτοιμων αρχιτεκτονικών μελών, όπως λ.χ. από την Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τον 12ο αιώνα η Ναύπακτος γνωρίζει μεγάλη οικονομική και πνευματική ακμή, γεγονός που αντανακλάται στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των οικοδομημάτων της, αλλά κυρίως στα γλυπτά της περιόδου αυτής. Η οικονομική αυτή ακμή, το εμπόριο και οι επαφές της πόλης λόγω του λιμανιού με διάφορα κέντρα της εποχής θα μπορούσαν υποθετικά να δικαιολογήσουν την απόδοση των εξεταζόμενων γλυπτών σε ντόπια εργαστήρια, τα οποία όμως βρίσκονταν σε απευθείας επαφή με άλλα κέντρα καλλιτεχνικής παραγωγής (Αττικής Βοιωτίας, Θήβας, νησιών Αιγαίου). Ωστόσο δεν μπορούμε με βεβαιότητα να το ισχυριστούμε, καθώς ανασκαφικά δεδομένα για τη λειτουργία εργαστηρίων κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν υπάρχουν. Είναι πιθανή η μεταφορά έτοιμων γλυπτών και η χρήση έτοιμων σχεδίων από μετακινούμενους μαρμαράδες για την εφαρμογή συγκεκριμένων θεμάτων στις γυμνές επιφάνειες των γλυπτών.

Τα γλυπτά της συλλογής υπόκεινται όπως είπαμε σε ένα κοινό θεματολόγιο και αποδίδονται με τις κοινές τεχνικές. Η τεχνοτροπία τους όμως είναι αποτέλεσμα της ξεχωριστής και ιδιαίτερης προσωπικότητας των καλλιτεχνών που κάθε φορά αποτυπώνουν στα έργα τους. Η μελέτη τους αναδεικνύει την γλυπτική παραγωγή της πόλης, απεικονίζει τις αισθητικές τάσεις και τα καλλιτεχνικά ρεύματα που κυριαρχούν ανά αιώνα, και αποτελεί μία πρώτη μικρή συμβολή στη μελέτη της γλυπτικής της Ναυπάκτου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ελληνικές

<i>AAA</i>	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
<i>ABME</i>	<i>Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
<i>ΑΕ</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>ΑΕΘΣΕ</i>	<i>Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας</i>
<i>ΔΧΑΕ</i>	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>ΕΕΒΜ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών</i>
<i>ΕΕΣΜ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών</i>
<i>ΕΕΘΣΠΑ</i>	<i>Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αθηνών</i>
<i>ΗΧ</i>	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>

Ξενόγλωσσες

<i>AA</i>	<i>Archäologische Anzeiger</i>
<i>ArtB</i>	<i>Art Bulletin</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>Cah Arch</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
<i>Corsi</i>	<i>Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>JOB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>TIB</i>	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδης-Νόβας 1956: Αθανασιάδης-Νόβας Γ., «Η Ναύπακτος ως λιμὴν του Βυζαντίου κατά τον 10^ο αιώνα», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953)* τ. Β', Αθήναι 1956, 289-295.
- Αθανασούλης – Ανδρούδης 2004: Αθανασούλης Δ.– Βασιλείου Π., «Παρατηρήσεις στην Οικοδομική Ιστορία του Βυζαντινού Λουτρού του Κάστρου Ναυπάκτου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002*, τ.2, Αγρίνιο 2004, 515-534.
- Αθανασούλης – Βασιλείου 2016: Αθανασούλης Δ.– Βασιλείου Α., (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδος. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*, Αθήνα 2016.
- Αλεξοπούλου 1989: Αλεξοπούλου Γ., «Στ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Επαρχία Ναυπακτίας», *ΑΔ 44* (1989), *Β1 Χρονικά* 142-145.
- Αλεξοπούλου 1990: Αλεξοπούλου Γ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Επαρχία Ναυπάκτου», *ΑΔ 45* (1990), *Β1 Χρονικά* 142.
- Ανδρούδης 2008: Ανδρούδης Π., «Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα Του Αγίου Όρους», *BHC Supplement 49*, Paris-Athènes, 2008, 263- 283.
- Ανδρούδης 2014: Ανδρούδης Π., «Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα από το Κάστρο Ναυπάκτου», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα*, Ναύπακτος 2014, 31-44.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982: Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Μαγνησία», *Μαγνησία, το Χρονικό ενός Πολιτισμού* (επιμ. Χουρμουζιάδης Γ.), Αθήναι

982, 105- 154.

- Ασημακοπούλου- Ατζακά 1987: Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος II :Πελοπόννησος- Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη* 1987.
- Βασιλικοπούλου 1987-1988: Βασιλικοπούλου Α., «Η Εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου στη Βυζαντινή εποχή», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* τ. 2, Αθήνα 1987-88, 193-207.
- Βελένης 2008: Βελένης Γ., «Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη», *BCH Supplement* 49, Paris-Athènes, 2008, 231-247.
- Βελισσαρίου 1981: Βελισσαρίου Π., «Βυζαντινά γλυπτά περιοχής Λεονταρίου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* τ.2, Αθήνα, 1981-1982, 161-173.
- Βικάτου-Χαμηλάκη- Κατσούλη 2015: Βικάτου Ο.,- Χαμηλάκη Αικ., - Κατσούλη Ε., *Το Κάστρο της Ναυπάκτου* , Μεσολόγγι 2015.
- Βογιατζής 1996-1997: Βογιατζής Σ., «Ο γλυπτός διάκοσμος της Μονής Σαγματά στη Βοιωτία», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), *Α' Μελέτες*, 303-332.
- Βογιατζής 2006: Βογιατζής Σ., «Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 101-114.
- Βοκοτόπουλος 1972: Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα», *ΠΑΕ* 1972, 109-113.
- Βοκοτόπουλος 1973: Βοκοτόπουλος Π., «Μεσαιωνικά Μνημεία Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Ανασκαφαί», *ΑΔ* 28 (1973), *Β2 Χρονικά*, 394-399.
- Βοκοτόπουλος 1975: Βοκοτόπουλος Π., *Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1975.

- Βοκοτόπουλος 1981: Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα», *ΠΑΕ* 1981, 79-81.
- Γκράτσιου 1983: Γκράτσιου Ο., «Ιωάννινα-Βυζαντινό Λουτρό», *ΑΔ* 38 (1983), *Β2 Χρονικά*, 245-249.
- Γριτσόπουλος 1973: Γριτσόπουλος Τ., *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά Μνημεία Κορινθίας*, τ. 1, Αθήνα 1973.
- Δάκαρης 1952: Δάκαρης Σ., «Η νεώτερη Εύροια», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), 537-554.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 1985-1986: Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη Ν., «Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986), 157-174.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007: Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη Ν., «Γλυπτά των 'Σκοτεινών' Χρόνων στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 23- 48.
- Δημητροκάλλης 2002: Δημητροκάλλης Γ., «Λακωνικοί Λημνίσκοι», *Λακωνικά Σπουδαί* 16 (2002), Αθήνα 2002, 229-248.
- Δρανδάκης 1967: Δρανδάκης Ν.Β., «Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής», *ΑΕ* (1967), 137-177.
- Δρανδάκης 2002: Δρανδάκης Ν.Β., *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002.
- Ζάχος 1928: Ζάχος Α., «Βυζαντινόν εν Ηπείρῳ Βημόθυρον», *ΗΧ* 3 (1928), 220-222.
- Ζίας 1973-1974: Ζίας Ν., «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 29 (1973-1974), *Β1 Χρονικά*, 543-545.
- Ζωγάκη 2004: Ζωγάκη Α., «Ψηφιδωτό από τη Ναύπακτο», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)* τ. 2, Αγρίνιο 2004, 473-485.
- Θεοχαρίδου 1994: Θεοχαρίδου Κ., *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994.
- Καββαδία 1983: Καββαδία Α., «Ο Άγιος Νικόλαος της Καλλονής», *Πρακτικά*

Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982), 313-336, Αθήνα 1983.

- Καμπούρη- Βαμβούκου 1987: Καμπούρη- Βαμβούκου Μ., «Παρατηρήσεις στον τρόπο διαμόρφωσης των διακοσμητικών θεμάτων στα μεσοβυζαντινά ψηφιδωτά», *Αμνητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, τ.1, Θεσσαλονίκη 1987, 363-382.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991: Καραγιάννη- Χαραλαμποπούλου Ε., «Η Ναύπακτος και η περιοχή της στα χρόνια του Απόκαυκου», *Ναυπακτικά* 5 (1990-1), 77- 118.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1994: Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου Ε., «Η Ναύπακτος στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία», *Ναυπακτικά* 6 (1992- 3), Αθήνα 1994, 19-33.
- Κατσαρός 1981: Κατσαρός Β, « Η «κατά την Ελλάδα» βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη, *Βυζαντινά* 1(1981), 99-137.
- Κατσαρός 1985: Κατσαρός Β., «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12^{ος}-13^{ος} αι.): πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13.1 (1985), 1503-1539.
- Κεδρηγός: Κεδρηγός *Georgii Cedreni Compendium Historiarum*, τόμ. Ι-Ι, έκδ. Ι. Bekker, [CSHB], Βόννη 1838-1839.
- Κεφαλλωνίτου 2002-2003: Κεφαλλωνίτου Φρ., «Το έργο της 8ης Εφορείας Αρχαιοτήτων στη Ναύπακτο και οι προοπτικές ανάδειξης των μνημείων της», *Ναυπακτικά* 13 (2002-2003), 163-192.
- Κεφαλλωνίτου 2004: Κεφαλλωνίτου Φρ., «Μία νέα παλαιοχριστιανική Θέση στο Κρυονέρι Μεσολογγίου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 487-501.
- Κεφαλλωνίτου 2012: Κεφαλλωνίτου Φρ., «Βυζαντινή Ναύπακτος, νέα στοιχεία», *Τα Αιτωλικά* 18 (2012), 55-74.
- Κολώνας –Σαράντη 1994: Κολώνας Λ.– Σαράντη Φ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Ναύπακτος», *ΑΔ* 49 (1994), *Β1 Χρονικά*, 244-247.

- Κολώνας – Σαράντη 1995: Κολώνας Λ.–Σαράντη Φ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Ναύπακτος», *ΑΔ* 50 (1995), *Β1 Χρονικά*, 241-242.
- Κονιδάρης 1935: Κονιδάρης Γ., «Πότε προήχθησαν αι Αθήναι εις Μητρόπολιν», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 10, 1935, 285-292.
- Κονιδάρης 1956: Κονιδάρης Γ., «Παλαιά και νέα Ήπειρος. Συμβολή εις την ιστορία των μητροπόλεων Νικοπόλεως, Ναυπάκτου και Δυρραχίου: Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953)* τ. Β' Αθήναι 1956, 150-205.
- Κονιδάρης 1960: Κονιδάρης Γ., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος* τ. Α', Αθήνα 1960.
- Κονιδάρης 1970: Κονιδάρης Γ., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος* τ. Β', Αθήνα 1970.
- Κωνσταντακοπούλου 1984: Κωνσταντακοπούλου Α., *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας: (4^{ος}- 6^{ος} αιώνες)*, Ιωάννινα 1984.
- Κωνσταντίνος 1981 α : Κωνσταντίνος Δ., «Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας», *ΗΧ* 23 (1981), 266-283.
- Κωνσταντίνος 1981β : Κωνσταντίνος Δ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Ναύπακτος», *ΑΔ* 36 (1981), *Β2 Χρονικά*, 295.
- Κωνσταντίνος 1982: Κωνσταντίνος Δ., «Ναύπακτος, Φρούριο», *ΑΔ* 37 (1982), *Β2 Χρονικά*, 277- 278.
- Κωνσταντίνος 1984: Κωνσταντίνος Δ., «Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην Βορειοδυτική Ελλάδα», *ΗΧ* 26 (1984), 133-140.
- Κωνσταντίνος 1991: Κωνσταντίνος Δ., «Προβλήματα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των βυζαντινών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 603-609.
- Κωστή 2004: Κωστή Ι., «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το Κάστρο

- Ναυπάκτου», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο, 29-31 Μαρτίου 2002)* τ. 2, Αγρίνιο 2004, 587-593.
- Κωστή 2014: Κωστή Ι., «Βυζαντινό λουτρό. Όψεις της καθημερινής ζωής στη Βυζαντινή Ναύπακτο», *Πρακτικά από το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα*, Ναύπακτος 2014, 91-100.
- Λαζαρίδης 1966: Λαζαρίδης Π., «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλοακαρνανίας. Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 21 (1966), *Β2 Χρονικά* 265- 275.
- Λαζαρίδης 1973: Λαζαρίδης Π., «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλοακαρνανίας, Ανασκαφαί», *ΑΔ* 28 (1973), *Β2 Χρονικά*, 395-397.
- Λαζαρίδης 1976: Λαζαρίδης Π., «Εργασίαι Αναστηλώσεως και Συντηρήσεως Μνημείων Νέας Αγχιάλου-Φθιώτιδες Θήβαι», *ΠΑΕ* 1976, 213-216.
- Λαμπρόπουλος 1988: Λαμπρόπουλος Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα 1988.
- Μαμαλούκος–Παπαβαρνάβας 2014: Μαμαλούκος Σ.– Παπαβαρνάβας Μ., «Από τον βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο παρεκκλήσιο του Προφήτη Ηλίου. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων στη θέση Προφήτη Ηλίας του Κάστρου της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008», *Πρακτικά από το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα*, Ναύπακτος 2014, 121-144.
- Μανωλέσσου 2011: Μανωλέσσου Ε., *Μεσαιωνική γλυπτική της Θήβας και συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της πόλης*, Αθήνα 2011 (αδημοσίευτη διατριβή).
- Μαστροκώστας 1968: Μαστροκώστας Ευθ., «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας», *ΑΔ* 23 (1968), *Β2 Χρονικά*, 277-279.
- Μέντζος 1989: Μέντζος Αρ., *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην όψιμη Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1989.

- Μέντζος 2008: Μέντζος Αρ., «Εργαστήριο γλυπτικής στη Θεσσαλονίκη στον 11^ο αιώνα », *BCH Supplement* 49, Paris-Athènes 2008, 217-230.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2008: Μηλίτση-Κεχαγιά Ε., *Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο(4^{ος} -7^{ος} αιώνας), Αθήνα 2008 (αδημοσίευτη διατριβή)*
- Μπούρα 1973: Μπούρα Λ., «Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων», *Βυζαντινά* 5 (1973), 131-147.
- Μπούρα 1980: Μπούρα Λ., *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980.
- Μπούρας 1960-1961: Μπούρας Χ., «Η αρχιτεκτονική του ναού της Επισκοπής Σκύρου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), 57-76.
- Μπούρας 1982: Μπούρας Χ., «Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία», *ΑΕ* 1982, 99-112.
- Μπούρας 1985-86: Μπούρας Χ., «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-86), 39-78.
- Μπούρας-Μπούρα 2002: Μπούρας Χ.- Μπούρα Λ., *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- Νεραντζής 2001: Νεράντζης Ι., «Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους ρωμαϊκούς κα παλαιοχριστιανικούς χρόνους: Οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια», *Ναυπακτιακά* 10 (2001), τ. 2, 47-118.
- Νεραντζής 2007: Νεράντζης Ι., *Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου. Προϊστορική, Οζαλαία, Λοκρική, Ρωμαιοκρατούμενη, Βυζαντινή, Μεσαιωνική, Οθωμανοκρατούμενη*, Αγρίνιο 2007.
- Ντίνα 1990: Ντίνα Α., «Νεότερες έρευνες στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών», *Αρχαιολογία* 34 (1990), 87-94.
- Ξυγγόπουλος 1915: Ξυγγόπουλος Α., «Χριστιανικόν Ασκληπιείον», *ΑΕ* 41 (1915), 52-71.
- Ξυγγόπουλος 1925: Ξυγγόπουλος Α., «Το ανάγλυφο της επισκοπής Βόλου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 107-121.
- Ορλάνδος 1933: Ορλάνδος Α. , «Ανασκαφή Σικυώνος», *ΙΑΕ* 1933, 81-90.

- Ορλάνδος 1935: Ορλάνδος Α., «Εκ των Βυζαντινών Απιδεών», *ABME* 1 (1935), 125-131.
- Ορλάνδος 1936: Ορλάνδος Α., «Ο Άγιος Δημήτριος Κατσούρη», *ABME* 2(1936), 64-73.
- Ορλάνδος 1937-1938: Ορλάνδος Α., «Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης», *ABME* 3-4 (1937-1938), 128-152.
- Ορλάνδος 1939-1940: Ορλάνδος Α., «Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη στα Ψαχνά Ευβοίας», *ABME* 5 (1939-1940), 14-19.
- Ορλάνδος 1939-1940: Ορλάνδος Α., «Γλυπτά του Μουσείου Θηβών», *ABME* 5 (1939-1940), 119-143.
- Ορλάνδος 1953: Ορλάνδος Α., «Το μαρμάρينو τέμπλο του Πρωτάτου των Καρυών», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 83-91.
- Ορλάνδος 1954: Ορλάνδος Α., *Η ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης*, Αθήνα 1954.
- Ορλάνδος 1955-56: Ορλάνδος Α., «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου», *ABME* 8 (1955-56), 3-67.
- Ορλάνδος 1969: Ορλάνδος Α., «Συμπληρωματική έρευνα εις την βασιλικήν της Σικυώνας», *ABME* 11(1969), 148-176.
- Ορλάνδος 1994: Ορλάνδος Α., *Η ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης*, Αθήναι 1994².
- Παζαράς 1977: Παζαράς Θ., «Κατάλογος χριστιανικών ανάγλυφων πλακών εκ Θεσσαλονίκης με ζωομόρφους παραστάσεις», *Βυζαντινά* 9 (1977), 23-96.
- Παζαράς 1987-1988: Παζαράς Θ., «Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της Μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), 33-48.
- Παζαράς 1988: Παζαράς Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988.
- Παζαράς 2001: Παζαράς Θ., *Τα βυζαντινά γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Παζαράς 2006: Παζαράς Θ., «Βυζαντινά γλυπτά από το κελί του Ραβδούχου

- στο Άγιον Όρος», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 135-146.
- Παζαράς 2008: Παζαράς Θ., «Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπαιδίου στο Άγιον Όρος», *BCH Supplement* 49, Paris-Athènes 2008, 249- 261.
- Παλιούρας 2004: Παλιούρας Αθ., *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αργίριο 2004².
- Πάλλας 1950: Πάλλας Δ., «Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου», *BCH* 74 (1950), 233-249.
- Πάλλας 1958: Πάλλας Δ., «Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Λεχαίου», *ΠΑΕ* 1958, 119-134.
- Πάλλας 1959: Πάλλας Δ., «Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Λεχαίου», *ΠΑΕ* 1959, 126-140.
- Πάλλας 1960: Πάλλας Δ., «Ανασκαφαί εν Λεχαίω», *ΠΑΕ* 1960, 144-170.
- Πάλλας 1960-61: Πάλλας Δ., «Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου: Απλῶς αἰσώπειος μῦθος ἢ τὸ Συναξάριον τοῦ Τιμημένου Γαδάρου;», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61), 413-452.
- Πάλλας 1972: Πάλλας Δ., «Ιουστινιάνεια γλυπτά αισθητικῶς ανεπέργαστα», στο: *Εἰς μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*, Αθήναι 1972, 420-441.
- Πάλλας 2010-2011: Πάλλας Γ., Νέα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της μέσης και ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τὴ Φθιώτιδα καὶ παρατηρήσεις σε δημοσιευμένα», *ΑΔ-66* (2010-2011) [2016], *Α΄, Μελέτες*, 419-436.
- Παναγιωτίδη 1970-1972: Παναγιωτίδη Μ., «Βυζαντινά κιονόκρανα με ἀνάγλυφα ζῶα», *ΔΧΑΕ* 6 (1970-1972), 82-124.
- Παπαγεωργίου 2001: Παπαγεωργίου Β., «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια ἀπὸ σωστικές ἀνασκαφές τῆς Ναυπάκτου», *Ναυπακτικά* 10 (2001), 257-271.
- Παπαγεωργίου 2004 α: Παπαγεωργίου Β., «Νεώτερα ἀνασκαφικά δεδομένα γιὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Ναύπακτο», *Διαλέξεις II*, Ἰωάννινα 2004, 49-62.
- Παπαγεωργίου 2004β: Παπαγεωργίου Β., «Παλαιοχριστιανικὴ Ναύπακτος: Ὅψεις τῆς πόλης μέσα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ἱστορικοῦ καὶ Αρχαιολογικοῦ Συνέδριου*

- Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2,
Αγρίνιο 2004, 459-471.
- Παπαγεωργίου 2006: Παπαγεωργίου Β., «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου
ιδιοκτησίας Σαμαλέκα στη Ναύπακτο», *Πρακτικά Α΄
Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδας (Πάτρα 9-
12 Ιουνίου 1996)*, Αθήνα 2006, 547-554.
- Παπαδοπούλου 1990: Παπαδοπούλου Β., «8^η Εφορεία Βυζαντινών
Αρχαιοτήτων, Νομός Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 45 (1990), Β1
Χρονικά 280- 288.
- Παπαδοπούλου 1994: Παπαδοπούλου Β., «Βυζαντινά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά
μέλη
στην αρχαιολογική συλλογή της Ναυπάκτου», *Ναυπακτιακά* 6, (1992-
93), Αθήνα 1994, 179-199.
- Παπαδοπούλου 1997: Παπαδοπούλου Β., «Η παλαιοχριστιανική Ναύπακτος»,
*Περιλήψεις 17^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής
Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1997, 57.
- Παπαδοπούλου– Δημητρακοπούλου–Καραμπερίδη 2009: Παπαδοπούλου Β., –
Δημητρακοπούλου Πολ., –Καραμπερίδη Αρ., *Παρηγορήτισσα. Η
γλυπτοθήκη*, Ιωάννινα 2009.
- Παπαδοπούλου 2015: Παπαδοπούλου Β.(επιμέλεια), *Η Βλαχέρνα της Άρτας*,
Άρτα 2015.
- Παπαζώτος 1994: Παπαζώτος Θ., *Η Βέροια και οι ναοί της (11^{ος}-18^{ος} αιώνας).*
Ιστορική και Αρχαιολογική σπουδή των μνημείων της Πόλης,
Αθήνα 1994.
- Παπαποστόλου 1972: Παπαποστόλου Ι., «Ναύπακτος», *ΑΔ* 27 (1972), Β2
Χρονικά, 432-434.
- Πετριτάκη 1987: Πετριτάκη Μ., «Ανασκαφικές εργασίες στη Ναύπακτο», *ΑΔ*
42 (1987) Β1 Χρονικά, 170-174.
- Προκόπιος *Υπέρ των πολέμων*: Haury J.Wirth G., *Procopii Caesariensis opera
omnia*. Leipzig, 1962- 1963.
- Σαββίδης 1991: Σαββίδης Α., «Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια
ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499: Ιστορικό διάγραμμα»,
Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου

- Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 245-272.
- Σαράντη 1997: Σαράντη Φ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Ναύπακτος», *ΑΔ* 52 (1997), *Β1*, *Χρονικά*, 301-307.
- Σαράντη 2006: Σαράντη Φ., «Η αρχαία Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της: Τοπογραφικά δεδομένα και πρόσφατες έρευνες», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 499-518.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1982-83: Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., «Ομάδα υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-1983), 99-108.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1985: Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., «Παραλλαγές του ανθεμίου στα γλυπτά του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα», *ΑΑΑ* 18 (1985), 211-216.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1992: Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., «Δύο θέματα της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής τον 11^ο αιώνα», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1992, τ. 2, 543-547.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1999: Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 2004: Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., «Εξεργα στοιχεία στα διπλεπίπεδα», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 197-204.
- Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών* 1973: *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, εκδ. Thurn, [CFHB 5], Βερολίνο 1973.
- Σταυράκος 2007: Σταυράκος Χ., «Η πόλη της Ναυπάκτου ως πρωτεύουσα του Θέματος Νικοπόλεως», *Νικόπολις Β', Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. 1, 571-581.
- Σταυροπούλου - Γάτση 1984: Σταυροπούλου-Γάτση Μ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Ναύπακτος», *ΑΔ* 39 (1984), *Β1 Χρονικά*, 105.
- Στίκας 1951: Στίκας, Ε., «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραυρώνα», *ΠΑΕ* 1951, 53-76.
- Στίκας 1966: Στίκας, Ε., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1966, 39-46.
- Στίκας 1971: Στίκας Ε., «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών

- Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1971, 43-49.
- Συθιακάκη –Κριτσιμάλλη 2002: Συθιακάκη- Κριτσιμάλλη Β.,
«Παλαιοχριστιανική, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Λοκρίδα»,
Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός, Αθήνα 2002, 113-177.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2003: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., *Η αρχιτεκτονική
γλυπτική στη Θεσσαλία και τη Φθιώτιδα στα παλαιοχριστιανικά
και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Συθιακάκη- Κριτσιμάλλη 2004: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., «Κορινθιάζοντα
κιονόκρανα με σταυρούς εγγεγραμμένους σε κύκλο. Η συμβολή
των εργαστηρίων της Μαγνησίας», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη
του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 179-196.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2006 α: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., «Κιονόκρανα
από τη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρίδας: επανεξέταση της
άποψης για την Ελλαδική καταγωγή του ιωνικού κιονοκράνου με
επίθημα», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2006), Βόλος 2006, 1131-1148.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2006β: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., «Νεότερες
παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας»,
ΔΧΑΕ 27 (2006), 125-136.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2009: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., «Λείψανα
γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου από τη βασιλική ᾽ του Αγίου
Αχίλλειου ᾽ Λάρισας. Συμβολή στη μελέτη της οικοδομικής
ιστορίας του μνημείου», *ΑΕΘΣΕ* 2 (2009), Βόλος 2009 457-473.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., *Ο ανάγλυφος
αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και τη Φθιώτιδα.
Παλαιοχριστιανικά και Μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012.
- Σωτηρίου 1924: Σωτηρίου Γ., «Ο εν Θήβαις ναός Γρηγορίου του Θεολόγου»,
ΑΕ 1924, 1-26.
- Σωτηρίου 1929: Σωτηρίου Γ., «Αι χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας», *ΑΕ*
1929, 1-158.
- Σωτηρίου 1931: Σωτηρίου Γ., «Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας», *ΑΕ* 1931,
119-157.
- Σωτηρίου 1937: Σωτηρίου Γ., «Η βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον
7^{ον} και 8^{ον} αι.», *ΑΕ* 1937, 171-184.

- Σωτηρίου.-Σωτηρίου, 1952: Σωτηρίου Γ.-Σωτηρίου Μ., *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήναι 1952.
- Σωτηρίου 1954: Σωτηρίου Γ., «Ανασκαφαί εν Αγχιάλω», *ΠΑΕ* 1954, 143- 152.
- Σωτηρίου 1960-1961: Σωτηρίου Μ., «Το καθολικόν της μονής Πετράκη Αθηνών», *ΔΧΑΕ* (1960-61), 101-129
- Τριανταφυλλόπουλος 1978: Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 33 (1978), *ΒΙ Χρονικά*, 167-168.
- Τριανταφυλλόπουλος 1991: Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Ο παλιός ναός του Αγ. Δημητρίου Ναυπάκτου: μία ‘τυπική’ περίπτωση για τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στο πρόβλημα της διατήρησης της παράδοσης », *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 591-602.
- Τσούρτη-Κούλη 1971: Τσούρτη-Κούλη Η.,: «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας. Ναύπακτος», *ΑΔ* 26 (1971), *Β2 Χρονικά*, 315-319.
- Φούγιας 1997: Φούγιας Μ., *Ιστορία της Αποστολικής Εκκλησίας της Κορίνθου*, Αθήνα 1997.
- Χάδου 2010: Χάδου Μ., «Σεισμοί και τσουνάμι στο Μαλιακό κόλπο. Ιστορική ανασκόπηση», *Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας: Ιστορία- Αρχαιολογία-Λαογραφία (9-11 Νοεμβρίου 2007)*, Λαμία 2010, 803-820.
- Χριστόπουλος 1971: Χριστόπουλος Τ.Φ., «Άγιος Κηρύκος (ή Άη Κηρύκος)», *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 125- 129.
- Apollonj 1936: Apollonj M.B., *Il Foro e la Basilica severiana di Leptis Magna*, Roma 1936.
- Barruol 1964: Barruol G., ‘L’ autel et les chancels paleochretiens de Limans’’, *Cah Arch* 14 (1964), 67-84.
- Berger 1982: Berger A., *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, (Miscellanea Byzantina Monacensia 27), Munich 1982.
- Bouras 1977-1979: Bouras L., ‘Architectural Sculptures of the twelfth and the early thirteenth Centuries in Greece’’, *ΔΧΑΕ* 9 (1977-1979), 63-72.

- Bouras 1983: : Bouras L., *The Griffin through the Ages*, Αθήνα 1983.
- Darrouzès 1981: Darrouzès J., *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane*, Paris 1981.
- Deichmann 1956: Deichmann W.F., *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jhd n. Chr.*, Baden Baden 1956.
- Deichmann 1958: Deichmann W.F., *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, Baden Baden 1958.
- Dennert 1997: Dennert M., *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, Bonn 1997.
- Deroche 1987: Deroche V., 'L' acanthe de l' arc d' Hadrien et ses dérivés en Grèce propre, *BCH* 111 (1987), 427-453.
- Doignon 1962: Doignon J., 'Le monogramme cruciforme du sarcophage paléochrétien de Metz représentant le passage de la mer Rouge ', *Cah Arch* 12 (1962), 65-87.
- Duval – Lezinc 1959: Duval N.– Lezinc A ., 'Necropole chretienne et baptistere souterrain à Carthage'', *Cah Arch* (1959), 71-147.
- Duval 1970: Duval N., *Les Mosaïques funéraires d'Algérie comparées à celles de Tunisie*, 1970
- Falke 1921: Falke O., *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin 1921.
- Farioli 1982: Farioli R., 'Quattro sarcophagi mediobizantini in Italia'', *Miscellanea Agostino Pertusi, Rivista di studi bizantini e slavi*, 1982, 287-296.
- Firatli 1990: Firatli N., *La sculpture Byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Paris 1990
- Frantz 1965: Frantz Al., 'From Paganism to Christianity in the temples of Athens'', *DOP* 19 (1965), 186-205.
- Grabar 1963: Grabar A., *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963.
- Grabar 1976: Grabar A., *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976.
- HebrardZeiler 1912: Hebrard E. Zeiler J., *Spalato: Le Palais de Diocletien*, Paris 1912.
- Hjort 1979: Hjort O., 'The Sculpture of the Kariye Camii'', *DOP* 33 (1979),

199-289.

- Kalavrezou-Maxeiner 1985: Kalavrezou- Maxeiner I.,'' The Byzantine Knotted Column'', *Byzantina, Metabyzantina (Byzantine Studies in Honor of M.V.Anastos)* 4, Malibu 1985, 95-103.
- Kautzsch 1936: Kautzsch R., *Kapitellstudien. Beitrage zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Berlin 1936.
- Krautheimer 1992: Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, 1992.
- Laurent 1899: Laurent J., ''Delphes Cretien'', *BCH* 23 (1899), 206-279.
- Laurent 1963: Laurent V., *Le corpus des Sceaux de l'empire Byzantin, Vol.5: L' Eglise*. Paris 1963.
- Laurent 1971: Laurent V., *Les Regestes des Actes du patriarchat de Constantinople*, 1, 4, Paris 1971.
- Lemerle 1945: Lemerle P., *Philippe et la Macedoine orientale*, I-II, Paris 1945.
- Le Quien 1958: Le Quien M., *Oriens Christianus in Quator Patriarchatus digestus*, Graz 1958².
- Mango –Ševčenko 1973: Mango C.– Ševčenko I.,'' Some churches and monasteries on the southern shore of the sea of Marmara'', *DOP* 27 (1973), 235-277.
- Mathews 1976: Mathews F.T, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, London 1976.
- Megaw 1966: Megaw A. H. S., ''The Skripou Screen'', *BSA* 61 (1966), 1-32.
- Megaw 1972: Megaw A. H. S., ''Supplementary excavations on a Castle Site at Paphos'', *DOP* 26 (1972), 322-343.
- Meinandrus 1975-1976: Meinandrus A.F.C., ''The Hexagram or the Magen David in Byzantine Art'', *ΔΧΑΕ* 8 (1975-76), 97-100.
- Muthesius 1997: Muthesius A., *Byzantine silk weaving AD 400 to AD 1200*, Vienna 1997.
- Nesbitt–Wiita 1975: Nesbitt J –Wiita J.A.,'' A confraternity of the Comnenian Era'', *BZ* 68 (1975), 360-384.
- Obolensky 1971: Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe (500-1453)*, London 1971.

- Russo 1978: Russo E., ‘‘Due sarcophagi del IV secolo’’, *Studi Romagnoli* 19 (1978), 323-325.
- Scranton 1957: Scranton R., *Corinth XVI. Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Princeton New Jersey 1957.
- Sheppard 1969: Sheppard D. C., ‘‘Byzantine Carved Marble Slabs’’, *ArtB* 51 (1969), 65-71.
- Sodini 1977: Sodini J.-P., ‘‘Remarques sur la sculpture architecturale d’Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l’époque paléochrétienne’’, *BCH* 101 (1977), 423-450.
- Sodini 1980: Sodini J.-P., ‘‘Une iconostase Byzantine a Xanthos’’, in *Actes du colloque sur la Lycie antique, Bibliotheque de l’Institut Francois d’Etudes Anatoliennes d’Istanbul, XXVII*, Paris 1980, 119-148.
- Sodini 1984: Sodini J.-P., ‘‘La sculpture architecturale à l’époque paléochrétienne en Illyricum’’, *Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1980)*, τ. Α’, Θεσσαλονίκη 1984, 31-119.
- Soustal–Koder 1981: Soustal P.– Koder J., *Nikopolis und Kephallenia*, *TIB* 3, Wien 1954.
- Soustal 1975: Soustal P., *Die Griechischen Quellen zur Mittelalterlichen Historischen Geographie von Epirus*, Wien 1975.
- Stikas 1972: Stikas E., ‘‘Les Basiliques paléochrétienne d’Amphipolis de Macédonie récemment découverte’’, *Corsi* 19 (1972), 297-310.
- Sulzberger 1925: Sulzberger M., ‘‘Le symbole de la croix et les Monogrammes de Jésus chez les premier Chrétiens’’, *Byzantion* 2 (1925), 337-448.
- Sythiakaki- Kritsimalli–Voyadjis 2011: Sythiakaki- Kritsimalli V.– Voyadjis S., ‘‘Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka Thessaly’’, *JÖB* 61 (2011), 195-227.
- Vanderheyde 1994: Vanderheyde C., ‘‘La sculpture architecturale du katholikon d’Hosios Mélétiós et l’émergence d’un style nouveau au début du XIIe siècle’’, *Byzantion* 63 (1994), 391-407.
- Vanderheyde 1996: Vanderheyde C., *La sculpture architecturale mesobyzantine en Epire du Xe au XIIIe siècle*, Paris 1996.

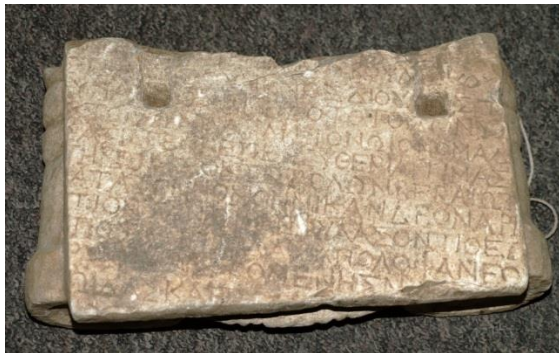
- Vanderheyde 1997: Vanderheyde C., ‘‘Les reliefs de l’église Saint-Donat à Glyki (Épire)’’, *BCH* 121 (1997), 697-719.
- Vanderheyde 1998: Vanderheyde C., ‘‘Deux exemples de sculpteurs locaux et itinérants en Grèce au XIe siècle’’, *Topoi* 8 (1998), 765-775.
- Vanderheyde 2005: Vanderheyde C., *Sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie- Acarnanie et sud d’Albanie)*, *BCH Supplement* 45, Paris-Athènes 2005.
- Veikou 2012: Veikou M., *Byzantine Epirus: A Topography of Transformation*, Boston 2012
- Vemi 1989: Vemi V., ‘‘ Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l’époque paléochrétienne,, *BCH Supplement* 17, Paris-Athènes 1989.
- Yegul 1974: Yegul F.K., ‘‘Some Early Byzantine Capitals from Sardis. A study on the Ionic Impost Type’’, *DOP* 28 (1974), 265-274.
- Walker 1979: Walker S., ‘‘Corinthian capitals with ringed voids: the work of the Athenian Craftsmen in the 2th century A.D.’’, *AA* 2 (1979), 103-129.
- Zollt 1994: Zollt Th., *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4 bis 6 Jahrhundertn Chr. Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kampferkapitells*, *Asia Minor Studien* 14, Bonn 1994.

Β ΜΕΡΟΣ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΛΥΠΤΩΝ
ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Κ1: Ιωνικό κιονόκρανο (εικ. 1α, β)

Εικ.1α. Μπροστινή όψη

Εικ. 1β: Όψη του άβακα με μεγαλογράμματη επιγραφή

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Σαμαλέκα (Δημόσιο κτήριο, πλησίον πεντάκλιτης βασιλικής)

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: μήκος 0,33μ.

: πλάτος 0,17μ.

: ύψος 0,10μ.

Χρονολόγηση: 5^{ος} αιώνας

Ιωνικό κιονόκρανο σε δεύτερη χρήση. Ο εχίνος είναι κυρτός και προεξέχων, με οριζόντιο σαμάρι και κλίση που επιτρέπει να είναι ορατός ο διάκοσμός του από κάτω. Ο εχίνος κοσμεύεται με τρία ωά, το περίγραμμα των οποίων δηλώνεται με διπλή γραμμή. Ανάμεσά τους προβάλλουν κατακόρυφες λόγχες. Οι έλικες ενώνονται με κανάλι, προέκταση της αύλακας τους. Στον άβακα σώζεται επιγραφή σε μεγαλογράμματη γραφή, που χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο (Εικ. 1β). Στο πάνω μέρος του άβακα υπάρχουν δυο οπές μολυβδοχόησης.

Παπαγεωργίου 2006, 554

K2: Κορινθιάζον κιονόκρανο (εικ.2)

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Δημητροπούλου-Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις: γεν. ύψος 0,41μ.

: διαστάσεις άβακα 0,57μ x 0,56μ.

: διάμετρος κιονοκράνου 0,31μ.

Χρονολόγηση: 5^{ος} αιώνας.

Κορινθιάζον κιονόκρανο που αποτελείται από δύο συνανήκοντα τμήματα. Κοσμείται με δύο ζώνες φύλλων. Η κάτω ζώνη, ύψους 20 εκατοστών, αποτελείται από 8 ακανθόφυλλα, που καταλαμβάνουν περίπου το ήμισυ του ύψους του μέλους και αποδίδονται έξεργα. Χαρακτηριστική είναι η ένωση των άκρων των γλωσσίδων των φύλλων της άκανθας που δημιουργούν μικρούς τριγωνικούς οφθαλμούς. Στην επάνω ζώνη, το κιονόκρανο κοσμείται με 16 υδροχαρή οξύληκτα φύλλα, τα οποία δεν εφάπτονται μεταξύ τους, είναι λαξευμένα σε δεύτερο επίπεδο και το αξονικό τους νεύρο δηλώνεται με έντονη διπλή ανάγλυφη γραμμή. Η κάτω επιφάνεια είναι αποθραυσμένη και υπάρχει τóρμος για τη στερέωση μεταλλικού γόμφου.

Κεφαλλωνίτου 2002-2003, 166, εικ. 4.

K3: Άνω τμήμα κιονίσκου με σύμφυτο κιονόκρανο (εικ. 3)

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Δημητροπούλου-Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : διάμετρος 0,15μ.

: σωζ. ύψος 0,41μ.

Χρονολόγηση: Μεταβατικοί αιώνες

Δύο συνανήκοντα θραύσματα από το άνω τμήμα βυζαντινού κιονίσκου με συμφυές κιονόκρανο. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση εκτός από το τμήμα του κιονόκρανου που έχει αποθραυστεί. Η μετάβαση στο κιονόκρανο πραγματοποιείται με δύο ανισοϋψείς ταινίες συνολικού ύψους 0,05μ. Το κιονόκρανο διακοσμείται στις τέσσερις όψεις του με απλουστευμένο φολιδωτό κόσμημα, η καμπύλη πλευρά του οποίου ορίζεται από διπλή κυματοειδή ταινία. Στην άνω επιφάνεια του κιονόκρανου υπάρχει οπή γομφώσεως.

Αδημοσίευτο

Κ4: Συμφυές κιονόκρανο οκταγωνικού κιονίσκου (εικ. 4α, β)

Θέση εύρεσης: Ναύπακτος, Οικία Γαϊτάνη, πλησίον του ναού του Αγίου Δημητρίου.

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: πλάτος 0,13μ.

: σωζ. ύψος 0,38μ.

: ύψος κιονοκράνου 0,15μ.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας

Κυβόσχημο κιονόκρανο οκταγωνικού κιονίσκου. Η μετάβαση από το κιονόκρανο στον κιονίσκο γίνεται με λοξές αποτμήσεις στο κάτω μέρος του κιονοκράνου. Το κιονόκρανο διακοσμείται στις τέσσερις όψεις του με διπλό λυρόσχημο ταινιωτό πλαίσιο το οποίο περιβάλλει από ένα καρδιόσχημο φύλλο. Στις γωνίες του κιονοκράνου οι έλικες του λυροειδούς πλαισίου σχηματίζουν καρδιόσχημα κοσμήματα. Στο επάνω μέρος του κιονοκράνου υπάρχει τετράγωνος άβακας.

Παπαδοπούλου 1994, 181- 182, πιν. 2.

Vanderheyde 1996, 77, πιν. 182.

Vanderheyde 2005, 65-66, πιν. XXXVII, εικ.. 81 a-b.

Ανδρούδης 2014, 37-38, εικ.13 α, β.

K5: Συμφυές κιονόκρανο αμφικιονίσκου παραθύρου (εικ. 5α, β)

Θέση εύρεσης: Ναύπακτος, Οικία Τσιάρα

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,20μ.

: σωζ. πλάτος 0,115μ.

: σωζ. ύψος : 0,28μ.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας

Πρόκειται για το άνω τμήμα αμφικιονίσκου παραθύρου με συμφυές κιονόκρανο. Είναι αποθραυσμένο σε όλο το ύψος της πίσω πλευράς του. Οι εκατέρωθεν επιφάνειες της κεντρικής κοίλης διατομής κοσμούνται με καρδιόσχημο μοτίβο, το οποίο πλαισιώνουν ανά τρία οξύληκτα φύλλα άκανθας. Το κάτω μέρος των κοίλων επιφανειών ορίζεται από ανάγλυφη ταινία.

Α δημοσίευτο

Κ6: Κορινθιάζον κιονόκρανο (εικ. 6α, β, γ)

α.

β.

γ.

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις 6α: διάμετρος σωζ. άνω επιφάνειας : 0,17μ.

διάμετρος σωζ. κάτω επιφάνειας : 0,145μ.

ύψος : 0,15μ.

6β: διάμετρος 0,25μ.

σωζ. ύψος : 0,13μ

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας.

Αποτελείται από δύο συνανήκοντα θραύσματα (εικ. 6α, β). Η άνω επιφάνεια του κιονοκράνου σώζεται αποθραυσμένη. Οι πλάγιες όψεις του φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με το θέμα του ακανθοειδούς ανθεμίου. Οι λοβοί των ακανθόφυλλων σχηματίζουν γεωμετρικά σχήματα. Διπλά τόξα επιστέφουν τα ανθέμια. Το μεταξύ τους κενό γεμίζουν μικρά τρίφυλλα ανθέμια. Στο ύψος του άβακα και στο μέσον κάθε πλευράς υπάρχει έξεργο κομβίο (εικ. 6α, γ).

Αδημοσίευτο

K7: Κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου (εικ. 7α, β).

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, κοντά στο Οθωμανικό λουτρό

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: διάμετρος βάσης 0,13μ.

μέγ. διαστ. άνω επιφάνειας 0,18χ0,18

ύψος 0, 23μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Το κιονόκρανο φέρει διακόσμηση στις τρεις μόνο πλευρές του. Η τέταρτη έχει μείνει ημίεργη. Με ανάγλυφο διάκοσμο αποδίδονται, σε δύο σειρές, όρθιοι τριταίνιωτοί έλικες. Οι έλικες της άνω σειράς διαμορφώνονται σε σχήμα S και από το σημείο επαφής τους φύεται οξύληκτο ανθέμιο. Αντιθετικά αποδίδονται οι έλικες της κάτω σειράς. Στο κέντρο τους οι έλικες σχηματίζουν ρομβοειδές μοτίβο που κοσμείται με οφθαλμό.

Λαζαρίδης 1966, 267, πιν.260β.

Παπαδοπούλου 1994, 182, πιν. 2

Vanderheyde 1996, 76, πιν. 180.

Vanderheyde 2005, 65, πιν. XXXVI, εικ. 79a-b.

Ανδρούδης 2014, 37, εικ.12α, β.

3.2.ΘΩΡΑΚΙΑ

K8: Θραύσμα θωρακίου (εικ. 8)

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Βέργου- Παλαιοχριστιανική βασιλική

Υλικό : μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. πλάτος 0,30μ.

: πάχος 0,065μ.

: σωζ. ύψος 0,40μ.

Χρονολόγηση: 5^{ος} αιώνας

Τμήμα από θωράκιο, αποθραυσμένο περιμετρικά. Στην κύρια όψη του φέρει ανάγλυφο διάκοσμο πτηνού, από το οποίο σώζεται τμήμα του σώματος, του λαιμού και το ένα πόδι. Πιθανότατα στο κέντρο του θωρακίου υπήρχε ομφάλιο καθώς σώζεται τμήμα διπλής καμπύλης ταινίας. Η πίσω όψη του είναι ακόσμητη και αδρά λαξευμένη με βελόνι.

Ζίας 1973-74, 543, πιν. 368δ.

K9: Θραύσμα διάτρητου θωρακίου (εικ. 9)

Χρονολόγηση: Παλαιοχριστιανική περίοδο.

Το θραύσμα σώζεται αποθραυσμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Από την διακόσμηση του σώζεται το εξωτερικό πλαίσιο και τμήμα του κεντρικού και διαγώνιου στελέχους. Το εξωτερικό πλαίσιο ορίζεται από δυο ανισοϋψείς ταινίες, στο μέσο των οποίων υπάρχει εγγάρακτος κύκλος που περικλείει έξεργο οφθαλμό.

Παπαδοπούλου 1990, 280-288, σχ. 5.

Κ10: Αμφίγλυφο θωράκιο με ρόμβο (εικ. 10α, β)

Χρονολόγηση: 9^{ος} αιώνας(;)

Αμφίγλυφο θωράκιο που αποτελείται από επτά συνανήκοντα θραύσματα. Στο αριστερό τμήμα του θωρακίου διακρίνεται το πλαίσιο δεύτερου συνεχόμενου θωρακίου. Στην κύρια όψη του φέρει διακόσμηση ρόμβου εγγεγραμμένου σε τετράγωνο. Τέσσερις κόμβοι συνδέουν τον ρόμβο με το τετράγωνο πλαίσιο, ενώ

ακόμη τέσσερις κοσμούν τις γωνίες του πλαισίου. Τα γεωμετρικά σχήματα σχηματίζονται από ταινία που διαμορφώνεται διπλή με τη χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής και εμπλέκονται μεταξύ τους με τη μέθοδο των σηρικών τροχών. Εξωτερική ακόσμητη ταινία ορίζει το θέμα. Το εξωτερικό πλαίσιο είναι επίπεδο και πλατύ σε αντίθεση με το εσωτερικό που είναι λεπτό και λοξής διατομής. Στο κέντρο του ρόμβου σχηματίζεται διπλός κύκλος, ο οποίος περικλείει τετράφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε μικρότερο κύκλο. Την πίσω όψη των θωρακίων κοσμεύ, σε χαμηλό ανάγλυφο, λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις ο οποίος βαίνει στην ταινία του πλαισίου.

Κεφαλλονίτου 2002-2003, 166.

K11: Θραύσμα θωρακίου (εικ. 11)

Θέση εύρεσης : Οικόπεδο Δημητροπούλου-Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης : 1995

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. ύψος: 1,60μ.

: πάχος 0,09μ.

: μεγ. πλ. 0,94μ.

Χρονολόγηση: 9^{ος} αιώνας (:)

Θραύσμα θωρακίου που φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με αυτόν του θωρακίου K9. Πρόκειται προφανώς για τμήμα από δίδυμο θωράκιο του τέμπλου του ναού. Το θωράκιο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση και στις δυο όψεις του. Η κύρια όψη διακοσμείται από εξωτερική ακόσμητη ταινία και δυο περιμετρικά πλαίσια. Το κεντρικό μοτίβο του θωρακίου συνθέτουν διπλές συμπλεκόμενες ταινίες που σχηματίζουν ορθογώνιο πλαίσιο εντός του οποίου εγγράφεται ρόμβος. Στις γωνίες του

ορθογωνίου πλαισίου και στα σημεία σύνδεσης με τον ρόμβο υπάρχουν κόμβοι. Στο κέντρο του ρόμβου σχηματίζεται διπλός κύκλος, ο οποίος περικλείει τετράφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε μικρότερο κύκλο. Στην πίσω όψη του θωρακίου αποδίδεται, σε χαμηλό ανάγλυφο, λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις.

Αδημοσίευτο

K12: Θωράκιο αμφίγλυφο με λημνίσκο (εικ. 12α, β).

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Δημητροπούλου-Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: ύψος 0,97μ
πλάτος 0,92μ.

: πάχος 0,06μ.

Χρονολόγηση: 9^{ος} αιώνας (;)

Πρόκειται για αμφίγλυφο θωράκιο αποτελούμενο από πέντε συνανήκοντα θραύσματα. Φέρει στην κύρια όψη του ανάγλυφη διακόσμηση κύκλου που ενώνεται με τέσσερις μικρότερους στις γωνίες. Πρόκειται για το λεγόμενο «πενταόμφαλον» ή θέμα των πέντε άρτων που εμφανίζεται γύρω στον 9^ο αιώνα. Περικλείει γεωμετρικό πλέγμα- κομβίο, γνωστό ως λημνίσκο. Η πίσω όψη του θωρακίου διακοσμείται με λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις μέσα σε διπλό πλαίσιο.

K13: Θωράκιο αμφίγλυφο με λημνίσκο (εικ. 13).

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Δημητροπούλου-Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. πλάτος 0,92μ.

: πάχος 0,06μ.

: σωζ. ύψος 0,95μ.

Χρονολόγηση: 9^{ος} αιώνας (;)

Το θωράκιο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση, από την οποία δεν σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού διακοσμητικού μοτίβου, καθώς και μέρος του περιμετρικού πλαισίου. Από το κεντρικό μοτίβο διατηρούνται μόνο το άνω και κάτω τμήμα του κύκλου, καθώς και οι τέσσερις κόμβοι που σχηματίζονται στις τέσσερις γωνίες του ορθογωνίου πλαισίου και περιέχουν έξεργο οφθαλμό. Στην κύρια όψη του σχηματίζεται εξωτερική ακόσμητη ταινία, στην οποία περικλείεται ανάγλυφη διακόσμηση κύκλου που ενώνεται με τέσσερις μικρότερους στις γωνίες. Περικλείει γεωμετρικό πλέγμα- κομβίο, γνωστό ως λημνίσκο. Πρόκειται για το ίδιο διακοσμητικό θέμα με το K11. Προέρχεται και αυτό από το τέμπλο του ναού και πιθανότατα αποτελούσε δίδυμο θωράκιο με το K11. Η πίσω όψη του θωρακίου διακοσμείται με λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις μέσα σε διπλό πλαίσιο.

Αδημοσίευτο

K 14: Θραύσμα θωρακίου (εικ. 14)

Θέση εύρεσης: Άγνωστη

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. ύψος 0,275μ.

: σωζ. πλατος 0,205μ.

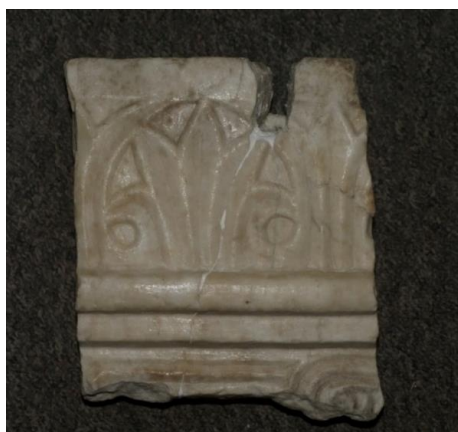
: πάχος 0,10μ.

Χρονολόγηση: τέλη 11^{ου} αιώνα(;)

Η κύρια όψη του αρχιτεκτονικού μέλους φέρει ανάγλυφο διάκοσμο από τον οποίο σώζεται τμήμα του περιμετρικού πλαισίου που σχηματίζεται από διπλή ταινία. Από το κεντρικό μοτίβο σώζεται ισοσκελές τρίγωνο, στο οποίο περικλείεται τρίφυλλο ανθέμιο με διπλές απολήξεις στα δυο φύλλα του. Στη μια εξωτερική πλευρά του τριγώνου διακρίνεται επίσης ένα φύλλο ανθεμίου. Κάτω από το τρίγωνο διακρίνονται πεπλατυσμένες απολήξεις πιθανόν από κεραίες σταυρού.

Αδημοσίευτο

K15: Μαρμάρινο θραύσμα θωρακίου (εικ. 15)

Θέση εύρεσης: Άγνωστη

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,20μ

: πλάτος 0,17μ.

: πάχος 0,09μ..

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας

Το θωράκιο αποτελείται από τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα. Η πίσω επιφάνειά του είναι ακόσμητη. Η κύρια όψη του διακοσμείται με το θέμα του λωτού και του ακανθοειδούς ανθεμίου σε χαμηλό ανάγλυφο. Διπλό κυμάτιο, καμπύλης διατομής, οριοθετεί τον διάκοσμο στο κάτω μέρος. Ακολουθεί τριμερής ταινία που συμπλέκεται δημιουργώντας κόμβο σηρικού τροχού. Το όλο θέμα αναπτύσσεται σε επίπεδη ή ελαφρώς κοίλη επιφάνεια (cavetto).

Παπαδοπούλου 1994, 185-186, πιν. 9.

Vanderheyde 1996, 75, πιν. 177.

Vanderheyde 2005, 64, πιν. XXXVI, εικ. 77 a-b.

K16 .Τμήμα θωρακίου (εικ. 16)

Θέση εύρεσης: 4^ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. πλάτος 0,47μ.

: πάχος 0,13μ.

: σωζ. ύψος 0,77μ.

Χρονολόγηση : τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αιώνα

Το θωράκιο σώζεται αποθραυσμένο στις τρεις από τις τέσσερις πλευρές του. Η κύρια όψη του είναι διακοσμημένη με μεγάλο ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του. Στα αριστερά του εικονίζεται ψηλό κυπαρίσσι το φύλλωμα του οποίου αποδίδεται με λοξές γλυφές. Το κάτω τμήμα, που διαχωρίζεται με κοίλο κυμάτιο, διακοσμείται με τρεις συγκομβούμενους κύκλους. Εντός των κύκλων αποδίδεται το διακοσμητικό θέμα του πεντάφυλλου ανθεμίου με τη μορφή του «δενδρυλλίου», του πυροστρόβιλου και του κόμβου του Σολομώντος. Η πίσω όψη του μέλους είναι ακόσμητη και αδρά δουλεμένη.

Παπαδοπούλου 1994, 187- 188, πιν.12.

Vanderheyde 2005, 64, πιν. XXXV, εικ. 76.

K17: Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου (εικ. 17)

Θέση εύρεσης : Άγνωστη

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,445μ.

: πάχος 0,05μ.

:σωζ. πλάτος 0,18μ.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας

Το θωράκιο σώζεται αποθραυσμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Στην κύρια όψη του διακοσμείται με τριταίνωτό γεωμετρικό πλέγμα- κομβίο, γνωστό ως λημνίσκο. Στο κέντρο εξάφυλλος ρόδακας. Στην πίσω όψη του θωρακίου διακρίνεται σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις.

Vanderheyde 1996, 74-75, pl. 176.

K18:Τμήμα θωρακίου τέμπλου (εικ. 18)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, Θέση Προφήτης Ηλίας.

Έτος εύρεσης: 2008

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : ύψος 0,36μ.

: πάχος 0,08μ.

: πλάτος 0, 21μ.

Χρονολόγηση: τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αιώνα.

Στην κύρια όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση τριμερούς ταινίας που κομβώνεται και ορίζει δύο διάχωρα, τα οποία πληρώνονται με καρδιόσχημα αντιθετικά μοτίβα. Το ανώτερο διάχωρο, από το οποίο σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα του, περικλείει λογχοειδές κόσμημα. Από το κάτω τμήμα του θωρακίου σώζεται μόνο μέρος του καρδιόσχημου μοτίβου.

Ανδρούδης 2014, 38, εικ.15

K19:Τμήμα θωρακίου τέμπλου (εικ. 19)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, Θέση Προφήτης Ηλίας.

Έτος εύρεσης: 1999

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : ύψος 0,30μ.

: πάχος 0,12μ.

: πλάτος 0, 85μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Στην κύρια όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση τμήματος από ορθογώνιο ταινιωτό πλαίσιο που κομβώνεται στο σημείο σύνδεσής του με το κεντρικό ομφάλιο. Στο τρίγωνο που σχηματίζεται στη γωνία εικονίζεται ανθέμιο. Στο θραύσμα σώζεται ελάχιστο τμήμα διακόσμου από το κεντρικό ομφάλιο το οποίο πιθανώς κοσμούσαν με φυτικά μοτίβα.

Κωστή 2004, 589, πίν.6

3.3 ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

Κ 20: Επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου (εικ. 20)

Θέση εύρεσης: Ναύπακτος, Οικόπεδο Παναγιωτίδη.

Έτος εύρεσης : 1997

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : άνω επιφάνεια 0,50μ. x 0,15μ.

: κάτω επιφάνεια 0,185μ. x 0,145μ.

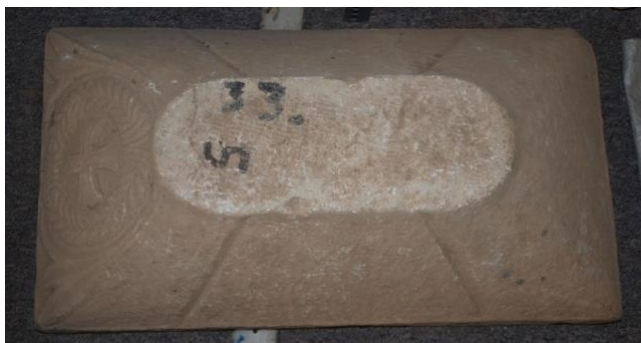
: ύψος 0,13μ.

Χρονολόγηση : 6^{ος} αιώνας

Η μεγάλη οριζόντια επιφάνεια εδράσεως του επιθήματος είναι αδρά λαξευμένη με βελόνι, ενώ η μικρότερη είναι λειασμένη και φέρει δυο αυλακώσεις. Οι δυο στενές πλευρές διακοσμούνται με φύλλο άκανθας σε χαμηλό ανάγλυφο, στο οποίο δηλώνονται οι νευρώσεις του φυλλώματος. Εκατέρωθεν του φύλλου άκανθας φύονται δυο μικρότερα.

Αδημοσίευτο

K21: Επίθημα αμφικίονα (εικ. 21α, β)

Θέση εύρεσης: Ναύπακτος, Οικόπεδο Παναγιωτίδη.

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : μήκος άνω επιφάνειας 0,72μ.

: πλάτος άνω επιφάνειας 0,42μ.

: μήκος κάτω επιφάνειας 0,40μ.

: πλάτος κάτω επιφάνειας 0,16μ.

: ύψος 0,23μ.

Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας

Το επίθημα έχει σχήμα τραπεζοειδές. Οι δυο στενές πλευρές του έχουν κοιλόκυρτη διατομή και στέφονται με απλή ταινία. Η μια στενή πλευρά του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση ισοσκελούς σταυρού με ελαφρώς πεπλατυσμένα άκρα εγγεγραμμένου σε δάφνινο στεφάνι. Εκατέρωθεν του στεφανιού σε όλο το ύψος της στενής πλευράς φύονται φύλλα άκανθας με τριπλές απολήξεις. Τα φύλλα έχουν απλό περίγραμμα και δηλώνεται το αξονικό τους νεύρο.

Α δημοσίευτο

K22: Επίθημα κιονοκράνου (εικ. 22α, β)

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Δημητροπούλου- Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: μήκος 0,60μ.

: πλάτος 0,36μ.

: ύψος 0,215μ.

Χρονολόγηση: 8^ο αιώνα (·)

Έχει σχήμα τραπεζοειδές. Η άνω οριζόντια επιφάνεια έδρασης είναι αδρά λαξευμένη με βελόνι. Οι δύο στενές πλευρές του έχουν κοιλόκυρτη διατομή και στέφονται με απλή ταινία. Σε χαμηλό ανάγλυφο φέρουν διακόσμηση ισοσκελούς σταυρού με ελαφρώς διαπλατυσμένα άκρα εγγεγραμμένου σε μέταλλιο. Στην άνω κεραία του σταυρού, υπάρχει ανάγλυφο χριστόγραμμα. Ένθεν και ένθεν του σταυρού φύονται συμμετρικά ημίφυλλα αττικής άκανθας σε όλο το ύψος της στενής πλευράς με αγκιστροειδείς οφθαλμούς και εγχάρakta τριγωνικά σώματα. Τα φύλλα έχουν απλό περίγραμμα και δηλώνουν το αξονικό τους νεύρο.

Κεφαλλονίτου 2002-2003, 166, εικ.5.

K23:Επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου (εικ. 23)

Θέση εύρεσης : Άγνωστη

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : μήκος 0,25μ.

: πλάτος 0,10μ.

: ύψος 0,20μ.

Χρονολόγηση: 10^{ος} αιώνα

σταυρού με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών του.

Αδημοσίευτο

4.ΚΟΣΜΗΤΕΣ

K24: Κοσμήτης (εικ. 24)

Θέση εύρεσης: Οικόπεδο Δημητροπούλου- Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έτος εύρεσης: 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,43μ.

: πλάτος 0,24μ.

: σωζ. ύψος 0,13μ.

Χρονολόγηση: 7^{ος} - 8^{ος} αιώνας

Ο κοσμήτης σώζεται αποθραυσμένος στα δύο άκρα του. Δεν παρατηρήθηκε ύπαρξη αρμών. Η λοξότμητη κύρια όψη του διακοσμείται με το θέμα του ιωνικού κυματίου που πλαισιώνεται επάνω και κάτω από καμπύλες ταινίες. Το κυμάτιο σχηματίζεται από ωά που διαγράφονται με διπλά περιγράμματα. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται λόγχες. Ο διάκοσμος με ωά και λόγχες είναι έγκοπτος, επιτεδόγλυφος.

Αδημοσίευτο

K25: Κοσμήτης (εικ. 25)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου. Περιοχή «Βεζύρ τζαμί».

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: μήκος 1,47μ.

: πλάτος 0,11μ.(ορατό)

: ύψος 0,13μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη εντοιχισμένου, σε δεύτερη χρήση, στην πρόσοψη οθωμανικής κρήνης. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με το θέμα της παρατακτικής διάταξης ανθών λωτού εναλλάξ με τρίφυλλα ανθέμια.

Παπαδοπούλου 1994, 186,196, πιν.10.

Ανδρούδης 2014, 38, εικ.16.

K26: Θραύσμα λοξότμητου κοσμήτη (εικ. 26)

Θέση εύρεσης : Κάστρο Ναυπάκτου

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. μήκος 0,415μ.

: πλάτος 0,21μ.

: ύψος 0,13μ.

Χρονολόγηση : 12^{ος} αιώνας

Θραύσμα από κοσμήτη που φέρει στην κύρια όψη του διακόσμηση από άνθη λωτού και τρίφυλλα ανθέμια. Στην κάτω επιφάνεια του γλυπτού υπάρχουν δυο ορθογώνιες εγκοπές σύνδεσης.

Παπαδοπούλου 1994, 186-187, πιν.11

Vanderheyde 1996, 76, πιν. 179.

Vanderheyde 2005, 65, πιν. XXXVI, εικ. 78a-b.

3.5 ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ

K27: Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (εικ. 27)

Θέση εύρεσης: Άγνωστη

Έτος εύρεσης: 1998

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,58μ.

: σωζ. πλάτος 0,155μ.

: ύψος 0,36μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα

Το επιστύλιο είναι αποθραυσμένο και στα δύο άκρα του. Στη λοξότμητη όψη του διακοσμείται με ανάγλυφο κόσμημα συγκομβούμενων ανθεμίων που εγγράφονται σε κύκλους. Διπλές ταινίες συνδέουν τα επάλληλα φυτικά κοσμήματα. Οι ταινίες αυτές κομβώνονται και δημιουργούν ακόσμητους οφθαλμούς. Τα ενδιάμεσα κενά των κύκλων πληρώνονται με μικρότερα ανθεμωτά κοσμήματα. Στην ίδια όψη προβάλλει έξω-εργό ένα παγώνι, που στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω και ραμφίζει το στήθος του.

Ανδρούδης 2014, 36, εικ.8.

K28: Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (εικ. 28α, β)

Θέση εύρεσης: Ναύπακτος, Οικία Γαλάνη.

Έτος εύρεσης : 1995

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,97μ.

: πλάτος 0,31μ.

: ύψος 0,12μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα

Το αρχιτεκτονικό μέλος σώζεται αποθραυσμένο αριστερά και δεξιά. Στην κύρια λοξότμητη όψη του σώζεται διπλεπίπεδη διακόσμηση. Στο δεξί τμήμα με την επιπεδόγλυφη τεχνική αποδίδονται φύλλα ανθεμωτής άκανθας, οι απολήξεις της οποίας αναδιπλώνονται και αποδίδονται σε έξεργο ανάγλυφο. Σε έξεργο επίσης ανάγλυφο αποδίδεται, στο αριστερό τμήμα, φτερωτός γρύπας.

Ανδρούδης 2014, 36,εικ.9.

K29: Θραύσμα επιστυλίου (εικ. 29)

Θέση εύρεσης: Ναύπακτος, Μόρνος.

Έτος εύρεσης: 1981

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: ύψος 0,15μ.

: σωζ. μήκος 0,60μ.

: πλάτος 0,23μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Το αρχιτεκτονικό μέλος είναι αποθραυσμένο στις πλάγιες πλευρές του. Η λοξότμητη κύρια όψη του φέρει διακόσμηση από ελικοειδή βλαστό, ο οποίος δημιουργεί διάχωρα, τα οποία πληρούνται με παραστάσεις. Αριστερά διακρίνεται ανδρική μορφή που πλαισιώνεται με φυτικά μοτίβα και αποδίδεται κατατομή. Στο κεντρικό και άνω τμήμα του διαχώρου που δημιουργεί ο βλαστός, αποδίδεται, σχηματοποιημένο, πιθανώς τετράποδο φανταστικό ζώο (δράκος;). Στο δεξί κάτω τμήμα εικονίζεται πτηνό. Το όλο θέμα αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική.

Vanderheyde 1996, 80, πιν. 187.

K30: Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (εικ. 30α, β)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, Β' Διάζωμα.

Έτος εύρεσης: 2008

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: ύψος 0,16μ.

:σώζ. μήκος 0,43μ.

:πλάτος 0,33μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα

Θραύσμα από επιστύλιο τέμπλου. Στη λοξότμητη όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση ζώου και γεωμετρικού μοτίβου. Στην αριστερή του πλευρά εικονίζεται αετός. Ο αετός παριστάνεται στραμμένος αριστερά με κλειστά τα φτερά του. Στα δεξιά του αετού εικονίζεται τριπλός ταινιωτός πλοχμός με οφθαλμούς που αναπτύσσεται εκατέρωθεν τριπλής κάθετης ταινίας.

Ανδρούδης 2014, 37, εικ.11.

K31: Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (εικ. 31)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, Γ' Διάζωμα.

Έτος εύρεσης: 2007

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : μήκος 0,34μ.

: πλάτος 0,22μ.

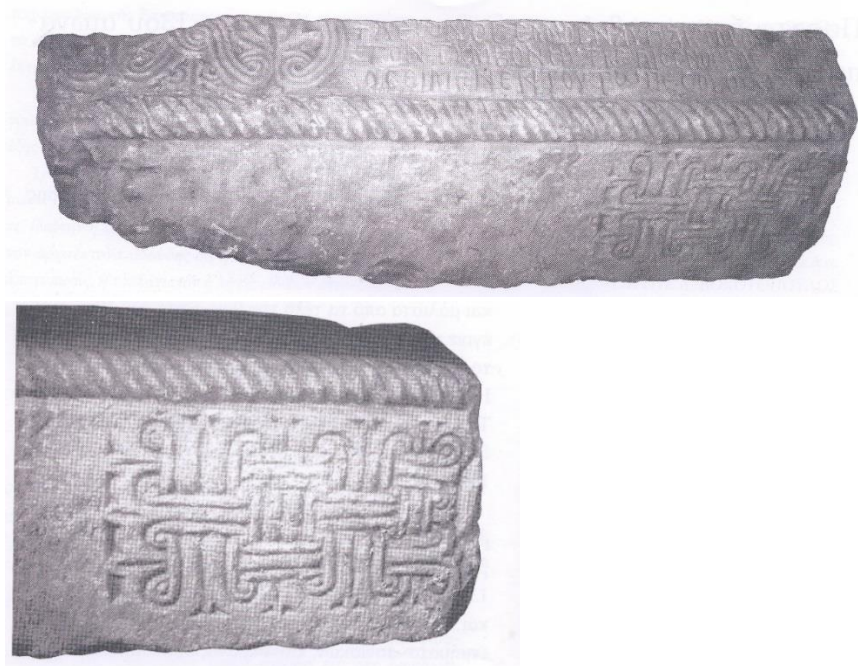
: ύψος 0, 16μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα

Διπλεπίπεδο ανάγλυφο που φέρει στη λοξότμητη όψη του ανάγλυφο διάκοσμο με ανθεμωτό διάκοσμο. Σε έξεργο ανάγλυφο υπήρχε παράσταση πιθανόν ζώου που είναι απολαξευμένο.

Ανδρούδης 2014, 36-37,εικ.10.

K32: Τμήμα επιστυλίου (εικ. 32α, β)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : μήκος 0,88μ.

: πλάτος 0,22μ.

: ύψος 0, 16μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Θραύσμα επιστυλίου αποτετμημένο στα δύο άκρα του και απολαξευμένο στο άνω μέρος του. Ήταν εντοιχισμένο στη βορειοδυτική γωνία του ακρόπυργου του κάστρου Ναυπάκτου, όπου χρησίμευε ως υπέρθυρο. Στη λοξότμητη όψη του σωζόμενου τμήματος του επιστυλίου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή. Η επιγραφή στην αριστερά πλευρά οριοθετείται από ανάγλυφο κόσμημα συγκομβούμενων ανθεμίων εγγεγραμμένων σε κύκλους από τριμερείς ταινίες, οι οποίες δημιουργούν κόμβους με

μικρούς ακόσμητους οφθαλμούς. Τα ενδιάμεσα των κύκλων κενά γεμίζουν με μικρότερα ανθεμωτά κοσμήματα. Ανάγλυφο βεργίο που μιμείται σχοινί διαχωρίζει την λοξότμητη όψη του επιστυλίου από την οριζόντια παραπληρωματική επιφάνεια του μέλους. Ανάγλυφο πλέγμα από τριπλές και τετραπλές ταινίες κοσμεί την οριζόντια επιφάνεια του θραύσματος.

Βοκοτόπουλος 1973, 398-399, πιν. 351β-γ

Παπαδοπούλου 1994, 183-184, πιν.4.

Vanderheyde 1996, 78, πιν. 183.

Vanderheyde 2005, 63, 66, πιν. XXXVIII, εικ. 82a-b.

Ανδρούδης 2014, 32-33, εικ. 1-2.

K33: Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (εικ. 33)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, Ιτς Καλέ.

Έτος εύρεσης: 1999

Υλικό : Μάρμαρο

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Πρόκειται για θραύσμα πιθανόν επιστυλίου. Στη λοξότμητη όψη του φέρει διακόσμηση τριπλού ταινιωτού φυλλοφόρου ελισσόμενου βλαστού που δένεται κατά διαστήματα με ταινίες. Το άνω τμήμα της κύριας όψης οριοθετεί μία ταινία με ελαφρά εσοχή. Η πίσω όψη του μέλους διαρθρώνεται σε διαφορετικής κλίσεως επίπεδα και διαφοροποιείται από την κύρια όψη με κοίλο κυμάτιο.

3.6 ΠΕΡΙΘΥΡΩΜΑΤΑ

Κ34: Τμήμα περιθύρου (εικ. 34)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, Θέση Προφήτης Ηλίας.

Έτος εύρεσης: 2006

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις : μήκος 0,22μ.

: πλάτος 0,13μ.

: ύψος 0,11

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας

Πρόκειται για θραύσμα γλυπτού που φέρει σε χαμηλό ανάγλυφο διακόσμηση από συγκομβούμενα ορθογώνια ταινιωτά πλαίσια που περικλείουν ακανθώδες ανθέμιο, το κατώτερο φύλλο του οποίου σχηματίζει οφθαλμούς. Οι οφθαλμοί τονίζονται με τη χρήση τρυπανιού. Στις στενές πλευρές, όπου σχηματίζεται ο κόμβος, η ταινία είναι τριμερής ενώ στις μακρές διπλή.

Ανδρούδης 2014, 38, εικ.14.

K35: Τμήμα ορθοστάτη περιθυρώματος (εικ. 35)

Θέση εύρεσης: Άγνωστη

Υλικό : Μάρμαρο

Διαστάσεις : σωζ. πλάτος 0,22μ.

: πάχος 0,13μ.

: σωζ. ύψος 0,38μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Πρόκειται για θραύσμα από ορθοστάτη θυρώματος σε κακή κατάσταση διατήρησης. Στην πρόσθια όψη του φέρει διακόσμηση τριταϊνιωτού ελίσσόμενου φυλλοφόρου βλαστού που δένεται κατά διαστήματα με ταινίες. Το όλο θέμα ορίζεται από πλατιά ζώνη. Τα φύλλα του βλαστού έχουν καμπύλες απολήξεις. Καμπυλόκυρτα κυμάτια στο άνω και κάτω μέρος του γλυπτού οριοθετούν τη διακόσμηση.

Παπαδοπούλου 1994, 188-189, πιν.13.

Vanderheyde 1996, 79, pl. 185.

Vanderheyde 2005, 67 πιν. XXXIX, εικ. 94 a-b.

K36: Θραύσμα περιθυρώματος (εικ. 36)

Θέση εύρεσης: Άγνωστη

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,26μ.

: πλάτος 0,065μ.

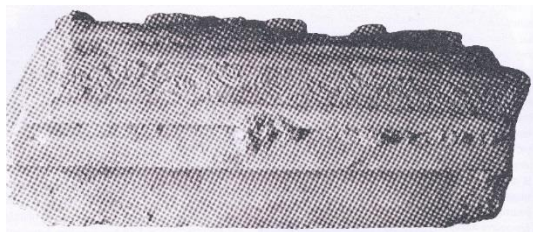
: σωζ. ύψος 0,48μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

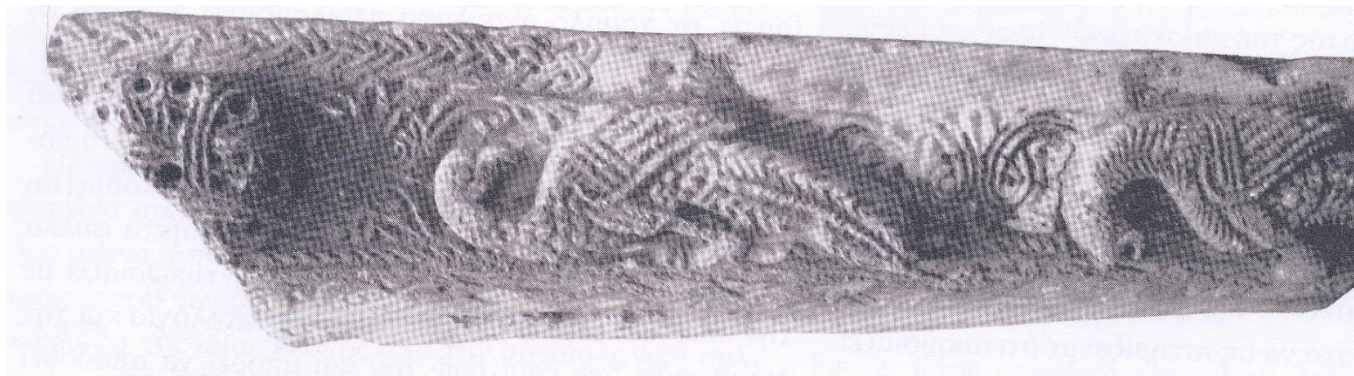
Το μέλος σώζεται αποθραυσμένο στα πλάγια τμήματα. Η κύρια όψη του διακοσμείται με το θέμα του ελισσόμενου βλαστού ακανθοειδούς ανθεμίου. Από το βλαστό φύονται ελισσόμενα φύλλα άκανθας (πρόκειται για το θέμα της περιδινούμενης άκανθας) σε χαμηλό ανάγλυφο. Δυο ταινίες στο άνω και κάτω τμήμα του γλυπτού, μικρής εσοχής, οριοθετούν τον διάκοσμο.

Vanderheyde 1996, 75, πιν. 178.

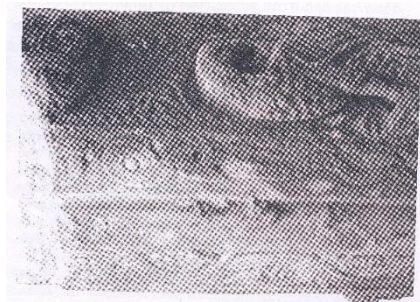
K37: Τμήμα πλαισίου θυρώματος (εικ. 37α, β, γ)

α

β

γ

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: μήκος 1,10μ.

: πλάτος 0,34μ.

: ύψος 0, 29μ.

Χρονολόγηση: αρχές 13^{ου} αιώνα

Τμήμα περιθωρώματος σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης. Το αριστερό του άκρο είναι αποθραυσμένο. Αρχικά ήταν εντοιχισμένο σε παράθυρο πύργου στη νοτιοδυτική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου. Τρεις κατά μήκος ζώνες διαιρούν την όψη του μετώπου του γλυπτού και οριοθετούν τα διακοσμητικά πλαίσια. Στην κεντρική επιφάνεια αποδίδονται με την διπλεπίπεδη τεχνική φυτικό μοτίβο (ακανθοειδή ανθέμια εγγεγραμμένα σε κύκλους) και ζωόμορφη παράσταση (παγώνια). Στο βάθος του γλυπτού σε χαμηλό ανάγλυφο τριμερείς ταινίες σχηματίζουν κύκλους που φύονται από το στέλεχος των ανθεμίων. Πάνω στο διάκοσμο αυτό αποδίδονται σε έξεργο ανάγλυφο δύο παγώνια και ένα κομβίο που φέρει διακόσμηση πλεχτού ισοσκελούς σταυρού. Πάνω από το κομβίο υπάρχει αλυσοειδές πλέγμα. Η κάτω λοξότμητη ζώνη της κύριας όψης, η οποία διαχωρίζεται από την μεσαία με σχοινοειδές κόσμημα, διακοσμείται με παράσταση φιδιού που κατασπαράσσει άλλο φίδι. Στην παράπλευρη οριζόντια επιφάνεια του γλυπτού, δύο κοίλα βεργία οριοθετούν μία ζώνη που φέρει διακόσμηση ελυσόμενου τριταίνιωτού βλαστού, οι κυματισμοί του οποίου πληρούνται με σταφύλια και οξύληκτα φύλλα. Κατά διαστήματα ταινίες «δένουν» τον βλαστό. Η πίσω πλευρά του μέλους είναι λαξευμένη με επιμέλεια αλλά δεν φέρει διάκοσμο. Κοίλο κυμάτιο τη διαχωρίζει από την κάτω οριζόντια επιφάνεια του θυρώματος.

Βοκοτόπουλος 1973, 398, πιν.351α.

Παπαδοπούλου 1994, 184-185, πιν.5-6.

Vanderheyde 1996, 78-79, πιν 184.

Vanderheyde 2005, 67, πιν. XXXVIII, εικ. a-c.

Ανδρούδης 2014, 33-35, πιν.3-5.

K38: Τμήμα πλαισίου θυρώματος (εικ. 38)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου. Εντοιχισμένο σε υπέρθυρο παραθύρου στη ΝΑ πλευρά του πύργου που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου.

Υλικό: Μάρμαρο

Χρονολόγηση: αρχές 13^{ου} αιώνα

Πρόκειται για τμήμα επιστυλίου που σχετίζεται εικονογραφικά και λειτουργικά με το K34. Αποτελεί με το παραπάνω γλυπτό συνανήκον οριζόντιου περιθυρώματος. Στο γλυπτό αποδίδονται με την διπλεπίπεδη τεχνική φυτικό μοτίβο (ακανθοειδή ανθέμια που εναλλάσσονται με άνθη λωτού) και ζωόμορφη παράσταση (αντωπά παγώνια να ραμφίζουν). Στο δεξί άκρο του σώζεται και τμήμα έξεργου κομβίου.

Βοκοτόπουλος 1973, 398, πιν.351α.

Παπαδοπούλου 1994, 185, πιν.7.

Vanderheyde 1996, 81, pl. 189.

Vanderheyde 2005, 63, πιν. XXXIX, εικ. 85.

Ανδρούδης 2014, 35-36, πιν.6.

ΚΙΟΝΙΣΚΟΙ

K39: Τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου τέμπλου (εικ. 39)

Θέση εύρεσης: Κάστρο Ναυπάκτου, κοντά στο ναό του Προφήτη Ηλία

